

VÅRDPROGRAM FÖR ÖSTERBY BRUKS KÖKSTRÄDGÅRD

CONSERVATION PROGRAMME FOR THE KITCHEN GARDEN AT ÖSTERBY BRUK

Examenarbete 20 poäng
i Landskapsplanering

Författare: Annika Carlborg
Handledare: Sophia Norman
Examinator: Kerstin Nordin
Håkan Qvarnström

SLU Institutionen för
Landskapsplanering Utluna, 2004

Bilden på framsidan föreställer Park- och trädgårdspersonal på Herrgården 1884. (Upplands museets bildarkiv)

FÖRORD

Detta är ett examensarbete på 20 poäng som i huvudsak går ut på att upprätta ett vårdprogram över Österby bruks köksträdgård. Examensarbetet är författat av Annika Carlborg på landskapsarkitekturprogrammet på Sveriges lantbruksuniversitet, Utluna.

Handledare har varit Sophia Norrman, landskapsarkitekt och forskningsassistent vid Institutionen för landskapsplanering, Utluna. Intern examinator Kerstin Nordin, landskapsarkitekt och studierektor vid Institutionen för landskapsplanering, Utluna. Extern examinator Håkan Qvarnström, landskapsarkitekt och verksam på A5arkitekter i Uppsala.

Förutom handledaren har ett flertal personer varit till stor hjälp vid tillkomsten av detta arbete. Jag vill därför tacka, Eva Wrede, Maria Lövgren, Ingela Andersson, Eva Grönvall, Annika Rydén, Örtendahls på Nya Staberget, Christina Larsson, Mats Pettersson, Thore Larsson, Maria Flinck och Jan-Åke Holmberg och Daniel Berg. Ett extra tack till Åsa Ahrlund som hjälpt mig med tolkning av 1700-tals texter och varit till stor hjälp genom att besvara allehanda frågor.

Uppsala i september 2004

Annika Carlborg
0708-920404
annikacarlborg@hotmail.com

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning 3

Abstract 4

INLEDNING 6

Syfte och metod 6

Avgränsningar 7

Geografiskt 7

Historisk documentation 7

Läsanvisningar 7

Var ligger Österby bruk? 7

ÖSTERBY BRUKS UTVECKLING OCH DESS ÄGARE 10

Louis De Geer d.ä. 10

Omgestaltningen vid Österby sätter igång 11

Antoine De Geer 11

Carl Hårlemans odaterade ritning 13

Hårlemans gestaltning 13

Halvbröderna Grill 14

Corps de logiets arkitekt 15

Anna Johanna Grill 16

Per-Adolph Tamm 16

Per-Adolph Tammns trädgårdsintresse 16

Aktiebolag 18

Under 1900-talet på Österby 18

Arrendatorer under 1900-talet 19

Samtal med Olle Mattson 20

Samtal med Barbro Westergren 20

Växtmaterialet i köksträdgården 22

INVENTERING AV KÖKSTRÄDGÅRDEN 26

Större strukturer 26

Orangeriet 27

Växthuset och vattentornet 27

Vinkasten 28

Muren med spaljeer 30

Terrasser och drivbänkar 31

Övre terrassen 31

Mellan terrassen 31

Nedre terrassen 31

Östra terrassen 32

Växtmaterial 32

Gångar 33

Stenkanten 33

Slätten 33

Trappor, ned i parken och inne i köksträdgården 34

Grindar och staket 35

KULTURHISTORISKA VÄRDEN 38

Kulturhistoriska värdesystem 38

Metoddiskussion 38

Nyttoträdgårdarnas särskilda värden 39

Dokumentvärden(historiskt värden) 39

Verksamhetshistoriskt värde 39

Samhällshistoriskt värde 39

Trädgårdshistoriskt värde 40

Arkitekturhistoria 40

Odlingshistoria 40

Teknikhistoria 40

Växthistoria 40

Kontinuitetsvärde 40

Autencitet, äkthet 41

Naturvärden 41

Klimatologiskt värde 41

Upplevelsevärden 41

Anekdotvärde 41

Pedagogiskt värde 41

Rekreationsvärde 41

RAÄ:s värderingssystem 41

Dokumentvärden (historiska egenskaper) 41

Personhistoriskt värde 41

Upplevelsevärden (estetiska, upplevelsemässiga och socialt engagerande egenskaper) 42

Arkitektoniskt värde 42

Patina 42

Miljöskapande värde 42

Identitetsvärde 42

Förstärkande, övergripande motiv 42

Sällsynthet, representativitet (regionalt, lokalt) 42

Sammanfattande kulturhistorisk värdering 42

ÖVERSIKTLIG BEVARANDESTRATEGI OCH MÅLSÄTTNINGSDISKUSSION 46

Vad säger lagen? 46

Florensdokumentet 46

Intressenter 47

Företsättningar 47

Förslag till övergripande mål för bevarandet 47

Historia 47

Nuläge och hotbild 47

Målsättningsdiskussion 48

Nivå 1 48

Nivå 2 48

Delområdet	49
Terrasserna, växtmaterialet och odlande	50
Nuläge och hotbild	50
Målsättningsdiskussion	50
Nivå 1	50
Nivå 2	50
Byggnader	50
Nuläge och hotbild	50
Målsättningsdiskussion	51
Nivå 1	51
Nivå 2	51
Muren med spaljeer	52
Nuläge och hotbild	52
Målsättningsdiskussion	52
Nivå 1	52
Nivå 2	52
Gångsystem, stenkanten, staket, trappan, slänten, och ”mellanytor”	52
Nuläge och hotbild	52
Målsättningsdiskussion	52
Nivå 1	52
Nivå 2	52
Information	52
Nuläge och hotbild	52
Målsättningsdiskussion	52
Nivå 1	53
Nivå 2	53
Vad styr möjligheterna för bevarande	53
Ekonomisk hållbarhet?	53
Ändring av attityden gentemot köksträdgårdar	53
REFLEKTION	56
KÄLLFÖRTECKNING	57
BILAGOR	
Bilaga 1 Florensodokumentet	
Bilaga 2 Trädgårdsmästare vid Österby	
Bilaga 3 Utdrag ur Drevon	
Bilaga 4 Köksträdgårdshistoria	
Bilaga 5 Bruksanläggningar i Uppland	
Bilaga 6 Trädgårdslitteratur från 1700-talet	
Bilaga 7 Plan över köksträdgården, skala 1:400	
Bilaga 8 Arbetslista	

ABSTRACT

This thesis is a conservation programme for the historical kitchen garden at Österby bruk. Österby bruk is situated in the north of Uppland about fifty kilometres north of Uppsala. Already in the beginning of the 16th century it started out an iron industry at Österby. The iron industry was still producing iron until 1983 when Österbyverken was shut down.

The kitchen garden of today was founded in the same process as the reconstruction of the park and the main building that started in the middle of the 18th century. Since then there has been no reconstruction of the site. Carl Hårleman was the originator of the plan that underlied the construction of the park. It is not known who was the architect of the kitchen garden. It could be Hårleman as well as the gardener.

Today, parts of Österby bruk is a historic listed building, the parts include the main building, the park and the kitchen garden. The kitchen garden of today is very run down. In spite of this you can find many values in today's kitchen garden. The kitchen garden still has it original architectural structure, which for instance given rise to the extraordinary micro climate to cultivate in. The 18th century is most clearly represented in the kitchen garden of today. The architectural historic connection with the rest of Österby also dates from the 18th century.

The buildings in the kitchen garden, all in very varying condition, date from different centuries and can tell us about the specific cultivating technique one has used during different times history.

There has been a non-stop cultivation of the kitchen garden until 1976. This gives us the idea that you should work to make the three hundred centuries of growing "lifelike". The original design has been a necessary condition for cultivation and will be so again when the kitchen garden is again cultivated. The connection between the 18th century Park and main building then becomes more obvious and we may also get to know why the kitchen garden is placed where it is.

A kitchen garden is a place for cultivation and if you once again cultivate then you will give the place recreative values and also give opportunities for experiencing something that pertain to the senses. In a kitchen garden the main thing is the cultivating and how much you can produce and in this case it is possible to put cultivation in focus again. It is also important to make the kitchen garden both available and understandable for visitors. To make it possible to make the history of growing in the kitchen garden "lifelike", to show the important connection to the rest of Österby and make it possible to get the information out to the visitor, you can make up a plan for conservation. Besides this, the kitchen garden should be investigated and documented by a professional conversationalist of buildings, to make its survival guaranteed.

SAMMANFATTNING

Detta examensarbete är ett vårdprogram över Österby bruks köksrädgård. Österby bruk är beläget i norra Uppland cirka fem mil norr om Uppsala. Redan på 1500-talet började järnindustri växa fram på Österby. Österbys järnindustri kom att pågå fram till nedläggningen av Österbyverket 1983.

Dagens köksrädgård tillkom i och med den omgestaltning av hela herrgårdsanläggningen som startade på mitten av 1700-talet. Sedan dess har ingen omgestaltning skett. Carl Hårleman var upphovsman till den plan som låg till grund för parkanläggningen. Vem som fastställde köksrädgårdens utseende är inte fastlagt, det kan vara Hårleman likväl som trädgårdsmästaren.

Idag är delar av Österby bruk ett byggnadsmine, där herrgården, parken och köksrädgården ingår. Köksrädgården och dess byggnader är mycket nedgångna, trots detta finns många värden i köksrädgården. Österby bruks köksrädgård har idag fortfarande kvar sin övergripande struktur som bland annat gett upphov till ett ypperligt mikroklimat att odla i. Det är 1700-talet som är tydligast representerat i dagens köksrädgård. Det arkitekturhistoriska sammanhanget med parken och bruksanläggningen är också från detta århundrade. Köksrädgårdens byggnader, mestadels förfallna, härtammar från olika århundraden och berättar om de specifika odlingsstekniker man använde under respektive tidsepok.

I köksrädgården har man kontinuerligt odlat fram till och med 1976. Detta faktum ger upphov till tanken att odlandet borde stå i fokus. Man borde sträva efter att levandegöra de tre århundraden då man kontinuerligt odlade på platsen. Den ursprungliga gestaltningen har varit en förutsättning för odlandet och kommer åter vara det då köksrädgården på nytt brukas. Sammanhanget med 1700-talets park och herrgård förstärks och vi förstår varför köksrädgårdens placeras på den yta där den ännu idag är belägen.

En köksrädgård där man återigen odlar ger också plats för rekreativa värden och bidrar till möjligheten att uppleva sinnliga värden. Odlandet och avkastningen

är det primära i en köksrädgård och härmed finns chansen att placera odlandet i fokus. En annan viktig del är att göra köksrädgården tillgänglig och förståelig för besökare.

För att kunna levandegöra köksrädgårdens historia, visa på det viktiga sambandet med resten av anläggningen och bidra till att föra fram information till besökaren, bör en vårdplan upprättas. Dessutom bör anläggningen studeras och dokumenteras av en fackman, inom byggnadsvården.

Flygfoto över Österby bruk, 1900-tal. (Upplandsmuseets bildsamling. FLY 104. Flygtrafik AB, Bengtsfors. Scan Upplandsmuseet)

INLEDNING

Idag finns det många kulturhistoriskt värdefulla miljöer som långsamt förfaller. Vi kan därmed riskera att förlora en del av vårt gemensamma kulturarv. Dessa miljöer är idag ofta oåtkomliga för allmänheten. Till exempel genom att deras utseende idag inte ger en lekman den information som platsen i ett rustat skick skulle ge.

Kökssträdgårdarnas funktion på större gårdar i Sverige försvann ofta från 1950-talet och framåt då kostnaden för arbetskraft blev avsevärt mycket högre. På platser där man inte gett kökssträdgårdarna en ny funktion, förfaller de långsamt och glöms bort. Österby bruk i norra Uppland är en av dessa platser.

För att klara av att förvalta en kulturmiljö som Österbys kökssträdgård, krävs bland annat kunskap om platsen. Det finns två slags dokument som används för att underlätta hanteringen av historiska parker, dessa är vårdprogram och vårdplan. Kortfattat innehåller ett vårdprogram en dokumentation av miljöns utveckling fram till idag och en analys av anläggningens värden som sedan ligger till grund för diskussionen om inriktningen på bevarandet.¹ Genom att upprätta ett vårdprogram för anläggningen i fråga, får man fram värdefull kulturhistorisk kunskap och har möjlighet att sprida denna. Ett vårdprogram upprättas inte för att man skall utföra åtgärder på platsen, utan främst för att klargöra, vad som är viktigt att bevara samt varför och hur det skall kunna göras.²

Vårdplanen har vårdprogrammet som underlag och ofta upprepar man beskrivningen av miljöet, historiken och analysdelen. Vårdplanen är till för att ge ett underlag för konkreta åtgärder och här beskrivs också hur underhåll och skötsel skall utföras. Det kan även vara aktuellt med en projekteringsdel.

SYFTE OCH METOD

Valet att arbeta med ett vårdprogram som examensarbete syftar till en vilja att få träning i hur ett vårdprogram utformas och att få fördjupad förståelse för vad

som bör beaktas vad gäller bland annat skötsel, underhåll och åtgärder för värdefulla, medvetet gestaltade miljöer. Syftet med detta specifika vårdprogram är att skapa ett dokument som kan komma att fungera som hjälp och underlag för dem som i framtiden kommer att utföra åtgärder i och förvalta Österbys kökssträdgård.

Arbetet inleddes med studier av tryckta historiska källor och arkiv, att använda som grund för dokumentation av anläggningens utveckling fram till idag. Dagens kökssträdgård dokumenterades genom två inventeringar. Det fortsatta arbetet inriktades på en kulturhistorisk analys/värdering, som gjordes genom att identifiera och förklara kökssträdgårdens speciella kulturhistoriska värden. Slutligen utarbetades övergripande riktlinjer för det framtida bevarandet med Österbys kökssträdgård.

Vårdprogrammet har utgått från de preliminära riktlinjer för bevarandet med historiska parker och trädgårdar, som tagits fram av Åsa Ahrlund när hon arbetade på Riksanantikvarieämbetet, RÅÄ, som expert på trädgårdsfrågor. Ett vårdprogram skall enligt dessa riktlinjer innehålla:

- 1) historisk dokumentation
- 2) nulägesbeskrivning
- 3) kulturhistorisk analys (värdering)
- 4) översiktlig bevarandestrategi (målsättningsdiskussion)
- 5) referenser/källförteckning⁴

Den kulturhistoriska analysen/värderingen utgår från en metod för värdering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, som utarbetats av Axel Unneback. Dessutom används den hos Statens fastighetsverk sammanställda checklista vid beskrivning av nyttosträdgårdars särskilda kulturhistoriska värden. Denna är framtagna av bland annat Eva Grönvall.

Målsättningsdiskussionen bygger på de slutsatser som dragits i den kulturhistoriska analysen/värderingen. En uppdelning i två nivåer har tillämpats. Den första nivån anger nödvändiga åtgärder och den andra vad som kan göras när det finns medel för det. Den andra nivå kan inom vissa områden komma att innebära att en form av gestaltungsprogram upprättas, där olika åtgärder kan åskådliggöras mer i detalj, som till exempel materialval.

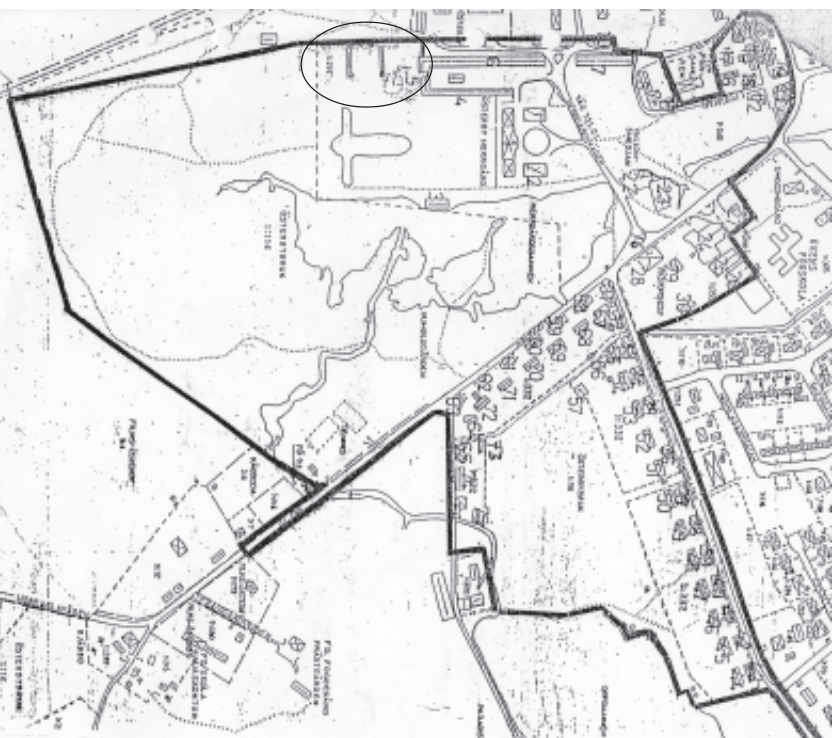
AVGRÄNSNINGAR

Detta är ett examensarbete på 20 poäng vilket innebär 20 veckors heltidsarbete. Genom en tidplan har arbetet med de olika momenten tilldelats ett visst antal veckor.

Geografiskt

Den geografiska avgränsningen vad det gäller köksträdgården innebär att det är ”dagens yta” som är relevant, cirka 7300 m².

Köksträdgården
ens läge

Historisk dokumentation

Den begränsade tid som ett examensarbete innebär ger inte möjligheten att studera arkiven mer än delvis. Ytterligare arkivstudier skulle kunna ge mer historiska fakta om Österby bruk. I den historiska delen av arbetet valdes att studera hela brukets historia eftersom det är viktigt att sätta in köksträdgården i det sammanhang som den varit och är en del av.

Läsanvisningar

För att inte göra den historiska delen alltför tungläst har kompletterande delar placerats som bilagor. Dessa består av lite historisk information om köksträdgårdar under 1700-, 1800- och 1900-tal i Sverige, en begränsad historik om andra bruksanläggningar i Uppland och en sammanställning av 1700-tals trädgårdslitteratur.

VAR LIGGER ÖSTERBY BRUK?

Österby bruk ligger i Films socken, Östhammars kommun, Uppsala län och Uppland, ungefär 5 mil norr om Uppsala. Herrgårdsanläggningen, vallonsmedjan, ånghammarren och viss intilliggande bebyggelse ägs och förvaltas av Bruno Liljeforsstiftelsen sedan 1972.⁶

FOTNOTER

- ¹ Holmberg(red.) 2001, s68
- ² Ahrland 2003, muntlig uppgift
- ³ Holmberg(red.) 2001, s68
- ⁴ Ahrland 2003, muntlig uppgift
- ⁵ Beslut om byggnadsminnesförklaring 1996. (Scan AC)
- ⁶ Beslut om byggnadsminnesförklaring 1996, s4

ÖSTERBY BRUKS UTVECKLING OCH DESS ÄGARE

Det äldsta tillförlitliga dokument där Österby i Films socken nämns är daterat den 5 april 1335. Österby omtalas här som ett testamenterat jordagods. Österby var under medeltiden en utgård till Örtby.¹ År 1451 köpte Gustav Vasas färfär Johan Christersson Örtby. Många hemman och jordområden i Films socken ingick då i köpet. Österby kan då ha ingått, men det är också möjligt att Österby fortfarande ägdes av kyrkan.²

1512 kom Gustaf Erikssons kusiner Mätra och Brita att ärvä Örtby. När Gustaf Eriksson sedan blev kung Gustaf Vasa, bestämde han att arvet istället skulle höra till kronan, vilket gällde "all malmberg i Sverige". 1525 blev godset kronogods och i kungens jordebok från 1531 nämns Österby som en av gårdarna i Films socken. Redan 1532 försökte man utvinna järn ur Dannemoraberget. Efter ett flertal misslyckade försök lade emellertid Sveriges förste brukspatron Gustav Vasa beslag på återstoden och drev försöken vidare i egen regi. Så småningom började en järnindustri växa fram.³ År 1551 hörde två hyttor till Örtbys ägor och åtminstone en av dem borde ha legat vid Österby. Snart fanns också stångjärnshammare och masugnar vid Österby. Österby låg under kronan på 1500-talet och förvalnades då av fogdar.⁴ En av dessa fogdar var Lars Hansson. Han stod för brukets utveckling från en primitiv anläggning till en bruksanläggning av industriell karaktär. Lars Hanssons tid som fogde på Österby pågick fram till 1612. År 1610 lät han, troligtvis, uppföra den första egentliga herrgåldsbyggnaden på platsen. Den kom att finnas kvar långt in på 1700-talet. 1613 blev en särskild köksavdelning färdig, som var sammanbyggd med huvudbyggnaden genom en täckt gång. All byggnation skulle vara klar tills den nya kungen, Gustav II Adolf, endast nitton år gammal och hans mor änkedrottningen Kristina skulle inspektera bruket. Kungen ville att bruken skulle inrikta sig på tillverkning av krigsmaterial, vilket behövdes med tanke på kungens val av utrikespolitik.⁵

Efter kungens besök byggdes brukets anläggningar ut. På 1620-talet började man privatisera kronans tillgångar och för brukens del innebar detta att en så kallad arrendeperiod startade inom den svenska järnhanteringen. Brukets första arrendator Paulus Auleander framtogs sin uppgift eftersom förfall hotade bruket då han inte lyckades med produktionen av krigsmaterial.⁶ 1626 fick bruket därför en arrendator vid namn Willem De Besche från Liège, denne hade Louis De Geer som borgensman.⁷

LOUIS DE GEER D.Ä.

Louis De Geer var en man som kom att revolutionera hela den svenska järnhanteringen. 1627 blev Louis De Geer medarrendator på Österby och 1633 ensam arrendator. 1643 köpte han bruket av kronan.⁸ Louis De Geer kom aldrig att bosätta sig på Österby, men med honom kom den första storhetstiden till bruket.⁹

I och med De Geers köp av Österby var privatiseringen av kronans bruk igång. Louis De Geer började att importera yrkeskunning arbetskraft. Det var dessa arbetare som kom att bli en förutsättning för den nya expansiva och lysande perioden för Österby. Arbetarna var valloner, vilka tog med sig nya sätt att smida och kola till Sverige. Dessa metoder passade speciellt bra för Dannemorajärnet.¹⁰ Louis De Geer hade värvningsagenter i Flandern som lyckades få arbetarna att skriva på kontrakt med dem. Vallonerna var kalvinister och detta kan ha gjort dem villiga att lämna sitt land, då de i viss mån var förföljda på grund av sin religion. Den största anledningen till att de skrev på kontrakten torde dock ha varit den allt sämre konjunkturen inom järnhanteringen i deras hemland.¹¹

Ställföträdande arrendatorns bostad

Fig. 3 Geometrisk avritning av Österby bruk 1643.¹²

Kartan från 1643 visar hur lite bebyggd anläggningen var det år Louis De Geer köpte Österby. Bruket är beläget på en öppen plåtå. I omgivningen ligger i både öster och väster låga skogklädda höjder. I nord-sydlig riktning ser man det vattendrag som dammarna är byggda i. Bruksfolkets små stugor ligger utspridda längs med vattnet mellan små åkrar och ängar. En av stugorna är lite större och ligger väldigt sankt till. I denna byggnad bor arrendatorns ställföträdare, Mathieu De Geer.¹³

Sedan Louis De Geer köpt Österby 1643 gjordes smärre förbättringar av byggnaderna. En trädgård och en kryddgård anlades, med tre murade små fiskdammar. En humlegård planterades söder om trädgården. Man jämnade också ut terrängen och en stor del av herrgårdsdammen fylldes igen för att göra trädgården större.¹⁴

Den 19 juni 1652 avled Louis De Geer. Österby ärvdes då av Louis äldste son Laurent De Geer. Laurent kom inte heller han att bosätta sig i Sverige. När han avled 1666, ärvdes Österby av hans ende son Gérard. I sin tur, 1687 ärvdes Österby av Louis De Geer, Gerards son.¹⁵

I den inventering och husesyn som genomfördes i april och januari 1694 framgår att underhållet hade varit dåligt efter Louis De Geers död, förfallet var stort. Huvudbyggnadens skick var bedrövt, trots detta var brukets förvaltare bosatta i byggnaden.¹⁶ I husesynprotokollet står att läsa att ett av rummen på den övre våningen, den södra mellankammaren, var trädgårdsmästarens rum. Där står även

att läsa: "söder vid källarmuren" lag ett brunnshus, vilket var inbyggt i den branta slutningen mellan herrgården och dammen där "kryddsängarna och trädgården äro öfver detta brunnshuset".¹⁷ Runt herrgården och dess byggnader fanns ett plank, vilket hade fyra portar och svarvade pelare. Runt stallgården fanns också ett plank av brädor, men med fem portar. Husesynen var verkställd av den i Amsterdam bosatta änkan till Gerard De Geer, alltså Louis De Geer d.y. mor.¹⁸

Från slutet av 1600-talet och en bit in på 1700-talet ägdes således Österby av Louis De Geers släktingar, som alla var bosatta i Holland. Det kan vara en orsak till att den under denna period uppförda inspektorsbostaden fick ett så praktfullt utförande. Bostaden fick också en trädgård bredvid sig, som var indelad i fyra raka kvarter. De övriga bruksstugorna hade bara små kryddgårdar.¹⁹

Louis De Geer d.y. dog ogift 1731 och Österby ärvdes då av hans två syststrar Maria Kristina och Marguerite Elisabet. Den yngre system Marguerite Elisabet, blev snart ensam ägare till bruket, som hon först kom att arrendera ut till sin kusin Jean Jacques De Geer på Finspångs bruk. När denne avled 1738 övertogs arrendet av hans yngste son Antoine De Geer. Både Antoine De Geer och hans far hade köpt ett stort antal hemman i ett flertal runt Österby liggande socknar. Antoine De Geer står därför i bouppteckningen efter sin död som ägare till eventuellt en majoritet av Österbys jordagods.²⁰

OMGESTALTNINGEN VID ÖSTERBY SÄTTER IGÅNG

Det var Jean Jacques De Geer som startade omgestaltningen vid Österby. I början av 1730-talet byggdes ett stenhus i två våningar och mitt emot detta hus stod 1735 den nya brukskyrkan färdig. Men de två husen i öster och väster liknade mest två flyglar till ett kommande, kanske redan planerat corps de logi.²¹

Jean Jacques De Geer avlider den 16 september 1738. Den äldste sonen kom att placeras inom kyrkan i Utrecht, melansonen Charles hade redan 1730 ärvt Leuſta och därför kom den yngste sonen Antoine att bli den som fick ta över arrendet av Österby. Han bosatte sig i det nybyggda stenhuset.²²

ANTOINE DE GEEER

Det fanns alltså ingen som både styrde över och samtidigt bodde på Österby förrän Antoine De Geer. Han blev brukets egentlige förste brukspatron, när han bosatte sig på Österby.²³

Vid Jean Jacques De Geers död 1738, blev det ett uppehåll i byggnadsarbetet. Det fanns ingen huvudbyggnad och trädgården var fortfarande anspåkslös och liten. Man tror att det var arrendatorn Antoine De Geer, som kom att ändra på detta, då han förmodat att bruket skulle komma att övergå till honom som fideikommiss. I hans bouppteckning uppges att han under tiden han arrenderat bruket låtit utföra åtskilliga kossamma förbättringar och byggnationer.²⁴ Dessutom kan man i Nationalmuseums samlingar återfinna en odaterad ritning av Carl Hårleman som föreställer en omdaning av Österbys trädgård, ritningen bör ha tillkommit under Antoine De Geers tid på Österby.²⁵

(drivhus) och ett orangerie. I mitten av trädgården finns en avlång damm och någon förm av broderierarter.³¹ Lybberg anser genom att referera till en plan från 1755-56, där ett andra orangeri har tillkommit söder om stallängan, att skissen inte kan vara tillkommen så tidigt som Tiggerstedt vill påstå. Orangrietet finns inte med på planen från 1744. Lybberg vill också genom att påpeka olika byggnaders tillkomst och att man satt igång med Hårlemans parkanläggning, datera skissen till cirka 1757-1759. Lybberg har tolkat det som att dammen på denna ritning skulle kunna visa hur man börjat anlägga korsdammen.³²

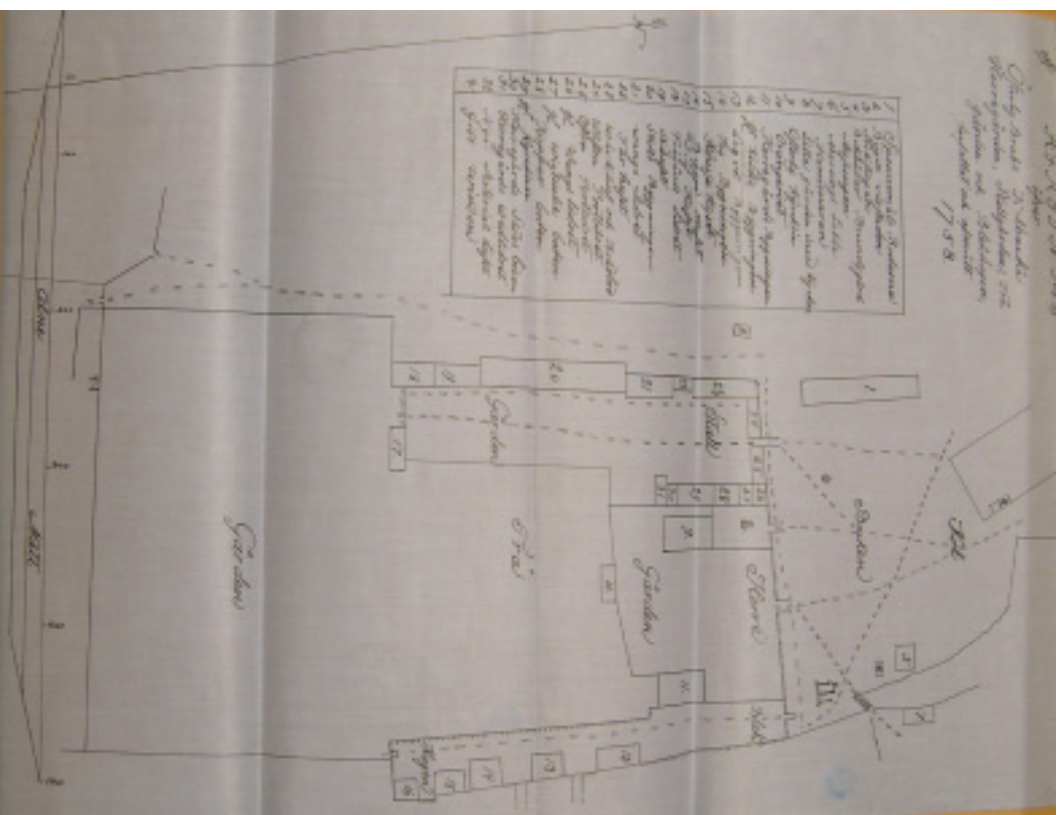

Fig 6 Avritning över Österby bruk 1758.³³

En planterekning från 1758 visar att det gamla slottet och den ihopbyggda köksbyggnaden är borttagen liksom skrivstugan bredvid orangrietet.³⁴ Man kan i texten läsa att det finns ett orangerie och ett "andra orangerie". Inget corps de logi har ännu uppförts.³⁵ Planen visar inga detaljer därifrån är det svårt att veta hur långt man har hunnit med anläggandet av köks- och trädgården och parken. Yran stämmer dock överens med förslaget från 1744.

CARL HÅRLEMANS ODATERADE RITNING

Arkitekten Carl Hårleman skapade, antagligen under Antoine De Geers tid på Österby, ett planförslag över Österby.³⁶ Antoine De Geer börjar sin tid på Österby 1738 och avlider 1756.³⁷ Carl Hårleman dog 1753, förslaget är alltså tillkommet före detta år.³⁸

Anläggandet av trädgården kom att pågå under flera år. Räkenskapsböckerna visar att alléerna planterades 1769. Men redan 1753, hade Antoine De Geer, från Holland sänt hem 64 fruktträd och 186 vilda träd, som bland annat bestod av en stor mängd lindar till sin holländsskolade trädgårdsmästare Peter Dillström.³⁹

Försäljningsbeskrivningen från 1756, berättar inte så mycket om hur långt man kommit i arbetet med trädgården. Det ser ut som om man i stort sett skrivit av 1740 års beskrivning.⁴⁰ I trädgården, som förr var låg och oduglig samt liten, är nu ansenligen utvidgad genom fyllande af sjelva dammen, anlagd med kostbara ritningar och plantering samt orangrietet mångfaldigt förbättrat. Äfven en humlegård anlagd.⁴¹ Inte heller i bouppräckningen efter Antoine De Geer från 1756 står det något nämnt om anläggandet av trädgården, men här finns listat vad man kunde finna för orangertväxter. Bland annat 42 lagerträd, 12 grova myrträd, 14 fikontträd, 6 cypresser, 3 tamarisker, 3 gratträd, 1 större och 1 mindre pyramid av busbon, 7 Taxus pyramid, 5 solaner, 6 cypresser, 2 aloer, 3 fikusar, 2 äkta pomerantzträd, 7 citronträd, 9 mulbärsträd och 8 ananas. Även blommor såsom lövkajor, nejlikor, provinsrosor, jasmin och rosmarin.⁴² Blomsterpraktiken var stor med många importerade växter. Konstigt nog finns inte något skrivet i bouppräckningen om tulpaner, trots de nära förbindelserna med Holland. Melonerna blev lika fina som i Holland, men ananas och aprikoser kunde man inte få att bära frukt. I bouppräckningen nämns "solaner", men med detta vet man inte om det menas tomater eller potatis.⁴³

Hårlemans gestaltning

Gösta Selling, beskriver det fängslande med Hårlemans gestaltning i både *Svenska trädgårdskonsten* och sin egen *Svenska herrgårdshem under 1700-talet*. Selling menar att Hårleman angelägnaste uppgift var att försöka länka in bruksherrgården i brukets snedaxlade gatusystem och skapa en imponerande infart till anläggningen. Trädgårdens storlek och dess utformning begränsades både i öster och söder av herrgårdsdammen. Ville man utvidga trädgården skulle man vara tvungen att fylla ut dammen, vilket skulle betyda stora kostnader. Hårleman kom dock att utvidga trädgårdens storlek till säkert det dubbla, skriver Selling. Trots detta förblev

området relativt litet för en trädgårdsanläggning. Han löste dock problemet genom att skapa ett perspektiv av imponerande mått. Med hjälp av det sankta trädgårdsområdets stora fiende, vattnet, projekterade Hårleman en stor spegeldamm. Selling menar att Hårleman här har lyckats åstadkomma det kanske främsta exemplet av franskt kanalsperspektiv i Sverige. Han påpekar också att man inte får förtunga Hårlemans insats då han, var tvungen att försöka dränera området, på liknande sätt som också skaparen av Versailleskanalen.⁴³

Hårleman testar nya grepp i parken, genom att i den plates-bandes omgivna parkerten endast i mittpartiet dekorera med en stor och symmetrisk rocaille (se Hårlemans plan) och låta ytorna för övrigt bestå av släta gräsmattor. Han har alltså valt att inte fylla parkerten med blomsterbroderier, som var tidens ideal. Han kanske, skriver Selling, med detta ville låta lita på 1600-talets konstgjorda dekorationsnivå, genom att föra in ett rokokodrag i den annars strängt klassicistiska anläggningen. På respektive sida av parkerten återfinns de två något varierade, enligt kravet på variation, traditionella boscènes. Kvarteren mellan kanalens sidoramar fylls av flerdubbla trädtrader. Den omotiverade boscén som återfinns på Hårlemans ritning utanför allén som går längs med bruksdammen, förklarar Selling, genom att man antar att den gamla trädgårdens begränsning visar den nya anläggningens ytterhörn.⁴⁴ Utanför själva trädgårdsanläggningen, väster om herrgården och trädgården, kan man urskilja några svaga byrtsträck på Hårlemans ritning. Selling menar att det anlagigen kan vara ett första utkast till köksträdgården och stallgården.⁴⁵

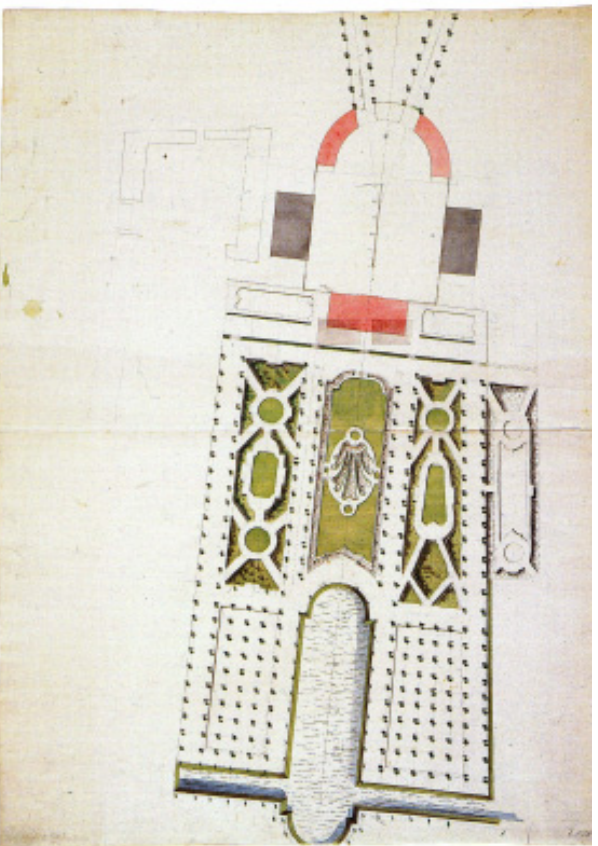

Fig. 7 Hårlemans plan.⁴⁶

HALVBRÖDERNA GRILL

När Antoine De Geer avlider den 9 augusti 1756 har hans hustru grevinnan Ulrica Charlotta Taube redan sedan 1751 fått testamenterat de hemman som Antoine köpt under Österby. Resterande hemman till Österby arrenderar hon till 1757 av Marguerite Elisabeth Trigland, född De Geer. I januari 1757 säljer Antoine De Geers änka sina hemman till sin avlidne mans kusin Charles De Geer, ägaren till bland annat Lövså. I februari samma år köper Charles De Geer änkefru Triglands andel i bruket. Redan den 4 mars 1758 säljer han bruket till direktören för ostindiska kompaniet, kommerserådet Claes Grill och dennes halvbror och kompanjon brukspatron Johan Abraham Grill.⁴⁷

Vi befinner oss i den del av historien som i efterhand kommer att benämnas frihetstiden. Under denna period kommer inte kungar eller fältherrar att skriva historien, utan snarare framgångsrika grosshandlare, kommerseråd, direktörer och bruksägare.⁴⁸ Till denna skara hörde de två halvbröderna Claes Grill och Johan Abraham Grill. Det är svårt att veta om köpet av Österby var en ren spekulativ med anledning av den pågående inflationen. Stora reparationer och nybyggen utfördes dock och brukets andra och möjligen den största storhetsperiod inleddes.⁴⁹

Samma år, 1758, som bruket köptes av halvbröderna, slutförde man bygget med den av Hårleman ritade spegeldammen i parken. 970 dagsverken av bruksfolk och bönder gick åt till detta arbete.⁵⁰

Det är rimligt, menar Lundberg, att tänka sig att halvbröderna Grill omgående försätter det knappt påbörjade omdningsarbetet på Österby. Att man också följer Hårlemans plan i möjligaste mån är sannolikt, eftersom Hårleman bland annat var arkitekt till Claes Grills sommarboende Svindersvik. Hårlemans plan beräffande huvudbyggnaden tillfredsställde dock inte ägarna då man ansåg att den var för liten.⁵¹

Hösten 1761 satte man åter igång med att bygga vid Österby, under de första årens byggen tillkom de båda sidoflyglarna som innehöll orangeri, drivhus⁵² och trädgårdsmästarbostad. Stilistiskt ansluter dessa byggnader till Hårlemans formspråk och den ökade storleken är ur konstnärlig synpunkt en förbättring anser Gösta Selling. Selling skriver också att dessa byggdes först, då den stora, nya trädgården krävde dessa byggnader.⁵³ 1763 lades grunden till den nya huvudbyggnaden på Österby, byggnadsarbetet blev betydligt fördöjt och låg nere i tre år då bröderna Grill 1765 hamnade inför rätta. När till slut den moraliska och ekonomiska upprättelsen kom och bygget kunde startas upp igen var Claes Grill redan död. Han avled den 6 november 1767. Det var istället halvbrodern Johan Abraham Grill och Claes Grills dotters make Henrik Wilhelm Peil som kom att slutföra bygget.⁵⁴

Ur bouppteckningen efter Johan Abraham Grill, 1799, står att läsa att det på Österby lantegendom finns ”Trädgården med orangeri, Homlegården Öfre och Nedre”. Man kan också se att orangeriet både förstörats, moderniserats och fått ett betydligt större innehåll. Man återfann här bland annat 23 större och 29 mindre lagerträd, 21 myrträd av olika kvalité och storlek, 7 buxbomspyramider, 3

cypresser, 4 mulbärsträd, 30 pomeranssträd, 3 äkta och 2 oäkta citronträd, 2 muskotträd, 3 stora och 2 små fikonsträd, 6 större och 3 mindre kaffeträd samt 100 stycken ananasplantor och 231 krukor med diverse utländska växter och blommor.⁵⁵

Fig. 8 Plan över Österby bruk 1764.⁵⁶

Kartan från 1764 visar en terrasserad köksträdgård, indelad i en nedre, en mellan, en övre och en långsmal östra terrass. På kartan är det antagligen en mur med tre grindhål med grindar som är illustrerad som avgränsning i den västra sidan av nytträdgård. En mörkare markering på den östra kanten visar troligtvis en stenkant som vi idag finner som avgränsning åt öster. Den södra avgränsningen ser också ut att vara någon form av staket. På den plats vi idag finner orangeriet finns också en byggnad, om det är samma byggnad går inte att säga. Utefter terrasserna finns markeringar i två gröna nyanser, vilket antagligen enbart illustrerar att det är slänter det är frågan om. Några av terrasserna är omsluta om än inte i alla kanter, men i alla fall i tre av dem, av en grå bård. Kan det vara frågan om plates bandes? Eller är det någon illustration för att visa något slags stöd för att inte terrasserna skall rasa, det verkar bara rimligt för övre- och mellanterrassen som ligger högre än de andra. Bäckarna på den östra terrassen kan kanske vara

upphöjda, eller omgärdade av en mur eller växtlighet. Idag finns inga spår kvar som kan visa oss vad det kan ha illustrerat.

Planen visar tydligt det mellanstradiet, då orangeriet var byggt. Trädgårdens detaljering överstämmer i stort med Hårlemans plan, dock är alléerna ännu inte planterade. Dessutom fattas den boské som Hårleman planerade umed vattnet. Denna plats blev istället en hage och några år senare placerades här ett brygghus. Väster om trädgården återfinns man köksträdgården. "Det förefaller som om den hade alldeles samma utseende som i våra dagar." skriver Gösta Seling 1930. Han fortsätter: "Den höjer sig på ett par låga terrasser över den franska trädgården; ett långt orangei är sammanbyggt med stallgården, och dessutom finns ett par trädgårdsbodar."⁵⁷

CORPS DE LOGIETS ARKITEKT

Man har länge spekulerat omkring vem arkitekten till det nya corps de logiet var. Först pekades Jean-Eric Rehn ut och ett tag trodde man att det skulle kunna vara Carl Hårleman eftersom han var upphovsman till parkanläggningen och dessutom arkitekt till Claes Grills Sommarboende Svindersvik. Gösta Seling har i sina undersökningar kommit fram till att arkitekten torde vara murarmästaren Elias Kessler. Han kom senare att rita också det uppländska bruket Hårgs huvudbyggnad. 1769 kom Kessler att stiga åt sidan och 1773 helt avlösas av en arkitekt vid namn Erik Palmstedt. Palmstedt kom att genomföra en del ändringar på sidoflyglarna och huvudbyggnadens utseende. Invändigt avslutades arbetena någon gång i början av 1780-talet. Samtidigt hade också stallbyggnaden väster om huvudbyggnaden uppförts och inrett. När herrgården var färdig flyttade Claes Grills dotter Anna Johanna Grill och hennes man, en mycket förmögen grosshandlare och bankir Henrik Wilhelm Pell in.⁵⁸

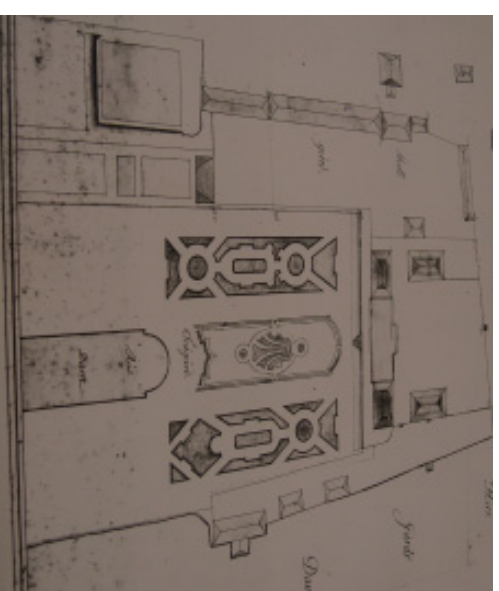

Fig. 9 Karta över herrgården 1770.⁵⁹

ANNA JOHANNA GRILL

Anna Johanna Grill, dotter till Claes Grill, gifte sig 1769 med Henrik Wilhelm Peill. Dessa två och Anna Johannas farbror Johan Abraham Grill blev genom Claes Grills testamente ägare till Österby. Den 6 september 1768⁶⁰ besökte kronprins Gustav Österby. Han guidades runt av bergsrådet och assessorn Daniel Tillas.⁶¹ Tillas skriver om detta besök ”Här lägges nu grunden till en ganska stor stenhusbyggnad och corps de logis” han lägger till ”utanför är en trädgård av 8 tunnlands rymd och vartill sal. Baron Hårleman givit dessenen.” Trädgården och stenhuset kopplas inte samman med samma arkitekt. Att husets arkitekt inte nämns beror kanske på att han inte ansåg denne som speciellt betydelsefull, skriver Tiggerstedt.⁶²

Vid ett annat tillfälle guidas en holländsk gäst, som besöker Österby, runt i trädgården⁶³:

”After tea, Mr. Pyll led me to the apartment intended for me, and from thence to the garden, in which I found all the company assembled. There I was surprised to see in chests, the most beautiful orange-trees, citron-trees, and other productions of warm climates, which, however, I was told were only thus exposed for about six weeks of the year, being preserved at other times by artificial heat of green-houses. The garden is very beautiful, and the Dutch taste has been exactly imitated in the arrangements of it; but I could perceive neither peach nor apricot in the open air. The gardener, who, like most of those of Sweden, had learned his trade in Holland, told me that, by heating the green-houses in winter, it was easy to preserve them, and even to make them blossom, but that no means had yet been found of obtaining the fruit.”⁶⁴

”...we again walked in the garden, where, notwithstanding the rigour of the climate, I saw melons and *ananas*, as fine as any produced in Holland.”⁶⁵

Drevon, som gästen heter, beskriver detta i ett av breven, daterat i Köpenhamn, december 1785, i sin *A journey through Sweden*.⁶⁶

När Henrik Wilhelm Peill avled 1797 och Johan Abraham Grill 1799 ärvde den sistnämndes hustru hans del i bruket, då äktenskapet var barnlöst. Österby var då hårt skuldsatt. Efter Anna Johanna Grills död den 31 maj 1801 ropar hennes avlidne brors hustru, som bär samma namn som sin svägerska, Anna Johanna Grill, in Österby på offentlig auktion. En månad efter köpet säljer hon hälften av Österby till sin systerson Per Adolf Tamm.⁶⁷

PER-ADOLPH TAMM

Den 24 maj 1809 avlider Anna Johanna Grill. Hennes kvarvarande hälft i Österby delas av fyra arvingar varav Per Adolph Tamm är en. Han får dock en satsställning bland arvingarna, då han enligt en paragraf i testamentet ges rätten att förvalta samtliga arvdelar. De övriga arvingarna säljer därefter sina andelar till honom. I

slutet av 1821 är han ensam ägare och den tredje storhetstiden i brukets historia inleds.⁶⁸

Per-Adolph Tamm's trädgårdsintresse

Märta Tamm-Götling skriver 1951 att trädgården var baron Tamm's ögonsten och att där fanns ett drivhus sedan Grillarnas tid. I hans brev till släkten har hon läst om de sydfrukter som odlades i drivhusen till exempelvis fikon och druvor. Ur ett brev från befjänt Aspsen till baron, från den 23 april 1827, framgår också att druvorna är långt komna, då de redan gått i frukt och att de växer bra.⁶⁹

Ytterligare ett bevis på att baron Tamm var noggrann med sin trädgård är en berättelse om en trädgårdspiga hos P. A. Tamm, som berättas av hennes dotter Mina Hägg, född 1867. Mina berättar att hennes mor skulle stå vid trädgårdsgrunden klockan 5 på morgonen. Baronen stod gärna i fönstret och kontrollerade att pigan fanns på sin plats eftersom han själv var punktlig.⁷⁰

Självklart hade baron Tamm en trädgårdsmästare anställd för att hålla trädgården under uppsikt. Under hösten 1837 skulle en ny trädgårdsmästare tillträda. I ett brev till sonhustrun Sophie, skriver Tamm:

”I trädgården står bra till sedan Mästaren för 2 månader sedan förbjöds besöka densamma, man åter persikor alla dagar, Smultron ännu 1 October, Druvor då och då och Ananas växer ännu – jag får ny Trädgårdsmästare med Stolta betyg, huru han är inuti skall tiden utvisa.”⁷¹

I juni 1838 väntade man förslutligt besök på Österby. Sveriges kronprins Oskar och storfurst Alexander av Ryssland skulle besöka Dannemora och stanna över natt på Österby. I matsedlarna från besöket kan man finna följande frukt/grönt: sallad, oliver, sockerärtor, champinjoner, sparris, gurkor, apelsiner, turska bönor, morötter, blomkål, färska druvor, rennetter, hallon, konfect, mandel, russin, fikon, katnipplommon, ananas och persikosylt.⁷² Efter någon av de på Österby inlagda måltiderna kan man anta att gästerna tog sig en liten promenad i den ståtliga herrgårdsparken. Man vandrade säkert ned genom trädgårdens alléer för att beskåda monumentet i spegeldammens bortre ända som Per-Adolf Tamm 1836 låtit uppföra ”för vördnad och tacksamhet” gentemot sin mors syster Anna Johanna Grill d. y.⁷³

Pehr Adolph fann mycken tillfredsställelse i att vistas i sin trädgård och han tillförde också nya element till densamma. Pehr Adolphs son Claes, hade ett stort botaniskt intresse, utomlands skaffade denne växter, frön och lökar till bland annat Österby. Detta är ett citat från hösten 1848:

”Det utgör min stora recreation att besöka mina Drifhus och den i all väl städade trädgården hvarjemte ett nytt nöje i år tillkommit som är att mata Swanar och Swanungar...”⁷⁴

I de brev som Pehr Adolph Tamm skriver till sin släkt nämner han ofta frukter från sitt orangeri. Dessa är bland annat druvor, fikon och olika citrusfrukter. Trädgårdsmästare Sporre försåg året om herrgårdens kök med frukt och grönsaker i stora mängder från trädgården, att de många middagar som hölls på herrgården förbrukade stora mängder mat kan man utläsa ur följande exempel från 1830, då trädgårdsmästaren till köket levererade 64 ananas, 781 persikor, 53 lispund druvor, 95 nektariner, 40 pomeranser och 34 aprikoser. Det är dock inte helt säkert att alla dessa frukter kommer från Österbys egen trädgård men antagligen merparten.⁷⁵

Per Adolf Tamm var inte enbart intresserad av trädgårdsskötsel. Han var också en entusiastisk lantbrukare och invaldes ibland annat i direktionen för Uthuna lantbruksinstitut. Han blev också utnämnd till hedersledamot Uppsala läns Lantbruksallians, Kungliga lantbruksakademien och Trädgårdsföreningen i Göteborg.⁷⁶

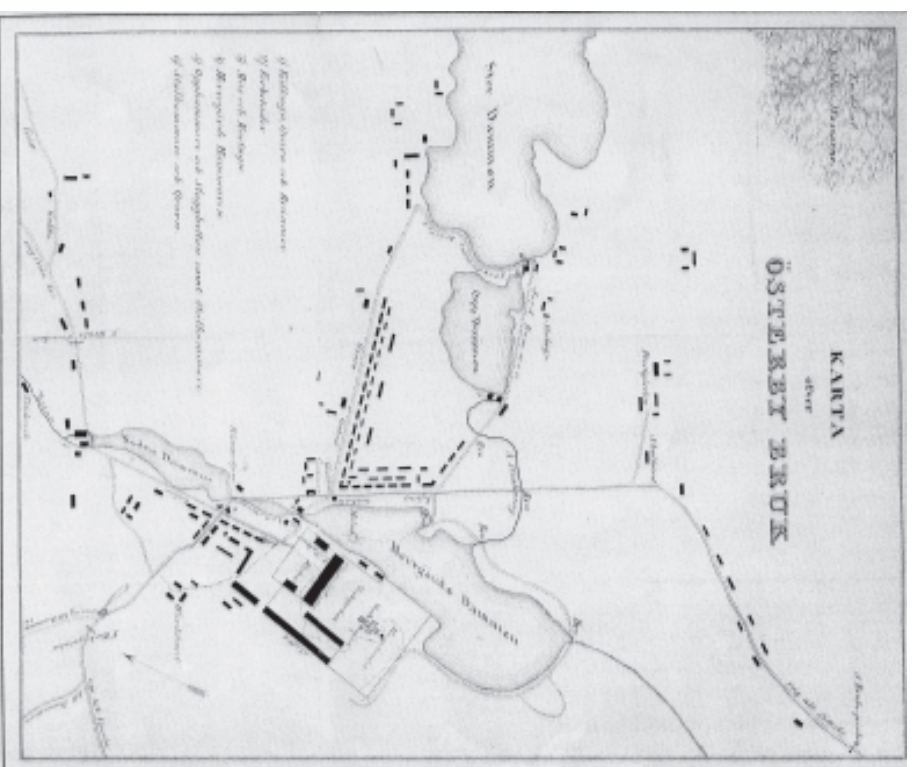

Fig. 10 Beskrifning öfver Österby bruk.⁷⁷

För att ge en bild av hur det såg ut på Österby under Per Adolf Tammns tid på Österby, kommer här ett citat ur ett verk som benämns *Uppsala och dess nebler* från 1842. Där citeras Professor Hornschuch från en artikel i en tysk botanisk tidskrift, *Bemerkungen über die Gärtnerei in Schweden*:

”Belägen på en lindrig sluttning mot söder, begränsas denna trädgård, i öster af en större sjö, i söder af ängar, och i väster af en vacker skog. Gränsen i norr består af boningshuset, som nära på upptager hela trädgårdens bredd. På den östra sidan gå tvorne lindalléer ända fram till sjön, de södra och västra sidorna begränsas af murar. Den östra hälften af trädgården innehåller vanliga trädgårdsfrukter och smultron-sängar i betydlig mängd, äfvensom fruktträd af de mest utsökta slag. Den andra hälften deremot är terrassformigt anlagd, med Persiko-, Aprikos-, och Ananas-hus. Under sneda fönster odlas vinrankor, som vanligen gifva stora och sköna druvor. Det enda slag, som här odlas är Chasselas. Dessutom kultur av Pomeranser, m. m. Framför mansbyggnaden ligga blomster-rabatter, prunkande med en rik flora, och deribland förtäfliga exemplar af *Clarkia elegans*, *Gilia capitata*, praktfulla sommaröfkojor, balsaminer, m. fl. I närheten av boningshuset ett litet växthus, som dock endast innehåller vanliga blommor. Den västra murens östra sida är betäckt med spalier-trän af goda körsbär- och plommon-sorter.”⁷⁸

1897 när man skaffade en ny disponent till Österby, finner man fortfarande att orangeriets exotiska växter, vinrankor och persikoträd finns kvar i det välskötta orangriet.⁷⁹

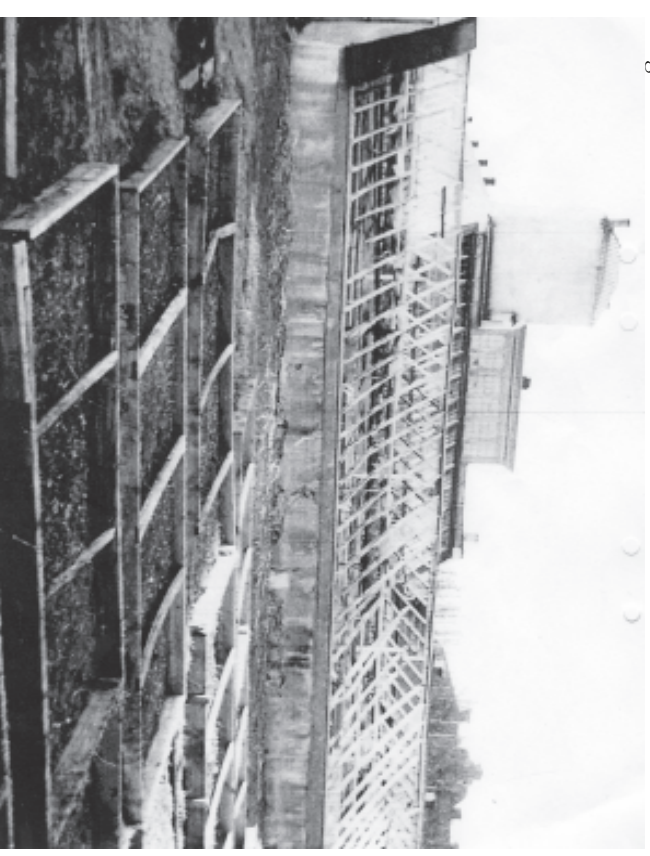

Fig. 11 Övre vinkastet och orangriet 1956 (-57).⁸⁰

AKTIEBOLAG

Per Adolf Tamm styrde Österby ända fram till sin död 24 juli 1856.⁸¹ Hans många arvingar bildade 1876 AB Österby bruk. AB Österby Bruk kom att överleva den så kallade bruksödén mot slutet av 1880-talet eftersom kvaliteten på det framställda järnet och stålet var så hög.⁸²

UNDER 1900-TALET PÅ ÖSTERBY

Vid ett arvskifte inom den Tammiska släkten splittrades aktiemerhavet totalt. Detta ledde till att AB Österby bruk 1916 köptes av Gimo bruks AB.⁸³ Inom detta aktiebolag hade medlemmar av ätten Reuterskiöld aktiemajoritet.⁸⁴

Efter en ekonomisk kris i Gimo-Österby Bruks AB kom Österbyverken 1926 att på tioårskontrakt arrenderas av Fagerstaverken AB. Snart kom Österby bruk att införivas med den väldiga Fagerstakoncernen och de väldiga skogstillgångarna att övertas av Korsnäs.⁸⁵ Från 1927 och till nedläggningen 1983 drevs Österbyverken av Fagersta AB. Bruno Liljefors hyrde och bodde på herrgården med sin familj åren 1917-1932. I parken höll han under denna period, en del vilda djur. Bruno Liljeforsstiftelsen som idag äger bland annat Österbys köksträdgård bildades 1969 och tog över herrgården med närområde 1973, ytterligare byggnader tillkom 1983. Numera äger Bruno Liljeforsstiftelsen 10,28 ha mestadels park- och grönyteareal och 0,78 ha vattenareal.⁸⁶

Gösta Selling skriver 1930 att den plan som Carl Hårleman gav trädgården i Österby än idag ligger kvar som grund för trädgården då det under århundradens inte har skett några dramatiska omgestaltningar. Vad som tillkommit är monumentet som P A Tamm lät uppföra på 1830-talet till minne av Anna Johanna Grill. Det som har försvunnit från 1700-talsträdgården är detaljerna. Parterren och boskéerna är idag släta gräsmattor. I boskéerna kan dock gångsystemet urskiljas vid en närmare anblick, skriver Selling.⁸⁷

Bild 1 Österbys huvudbyggnad.

Gösta Selling menar också att Österbys huvudbyggnad är så starkt påverkad av Hårlemans konst, att man kan betrakta byggnaden och trädgården som en enhet. Han säger vidare

”är Österby ett ovanligt vackert och representativt exempel, på huru den franska rokokons klassiska arkitekturstil överföres på svensk mark och omvandlas efter svenska förhållanden.”⁸⁸

1995 skedde en yttre upprustning av stallgårdens bebyggelse. Men 1995 granskades de olika byggnaderna och i den rapport, som då skrevs, anser man att drivhuset troligen uppfördes omkring 1790 och då ersatte ett äldre drivhus på samma plats.⁸⁹ Resterna från det nedbrunna Orangeriet på den övre terrassen, som byggdes under första hälften av 1800-talet och som muntliga källor säger brann 1975 eller 1981⁹⁰, städades bort och tegel återanvändes. Orangeriet på östra terrassen och vattentornet putsades utvändigt.⁹¹

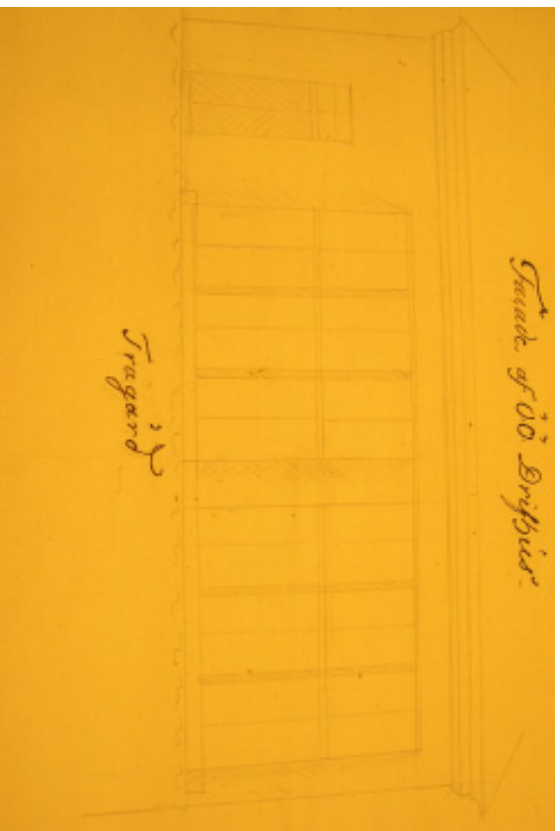

Fig. 12 Drivhuset, fasad mot köksträdgården.⁹²

1999-2002 odlades delar av köksträdgården av Monica Östblom, anställd av Liljeforsstiftelsen. Första året ingick hon i ett projekt som täckte hennes lön helt, de andra åren fick Bruno Liljeforsstiftelsen bidrag från Länsstyrelsen som delvis täckte kostnaderna. År 2003 togs skötseln över av ideella krafter, Föreningen Orangeriträdgården i Österbybruk, FOÖ, som även i år, 2004, fortsätter att bruka jorden. FOÖ förfogar över de ytor som idag odlas, övre terrassen och östra terrassen. Den andra intresseföreningen, ÖRT, Österbybruks rehabiliteringssträdgård, disponerar mellan terrassen, där odlas inget för tillfället.⁹⁴

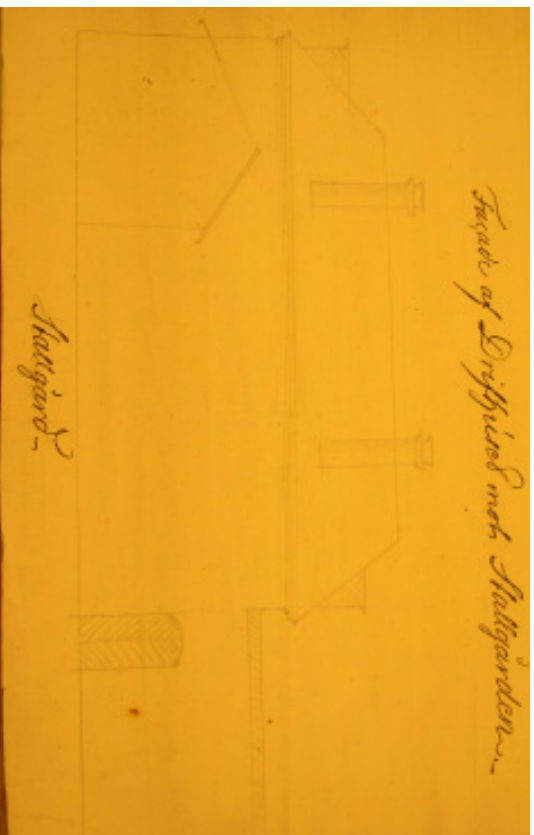

Fig. 13 Drivhuset, fasad mot stallgården.⁹³

Nästaketet med motparken är troligen från första hälften av 1900-talet. Järnstaketet som avgränsar köksträdgården söderut, rustades åren 2000-2001. Sträckningen är största sannolikhet den ursprungliga. Eva Wrede på Liljeforsstiftelsen vet dock inte vad det beror på att delar av staketet är av trä. De två vinhusen/vinkasterna kan vara från sekelskiftet, men de kan också vara äldre, man vet inte med säkerhet. Växthuset på övre terrassen är också från 1800-talet.⁹⁵ Orangeriet på den östra terrassen har cementerats utvändigt på framsidan, detta har troligtvis skett på 1900-talet. Det finns dock inget källmaterial som bekräftar detta. Under sommaren kommer orangeriet att få nya fönster. Finansieringen, cirka 100.000 kr, sker med byggnadsvårdsmedel från Länsstyrelsen.⁹⁶

ARRENDATORER UNDER 1900-TALET

I mars 1929 utfördes en tillträdessyn av Gimo-Österby Bruks ABs trädgård. Den trädgårdsmästare, som skulle tillträda arrendet, var Johan Lindgren. Det upprättades en lista på växtbestämdet med värdet på befintliga växter. De nytovväxter, som tas upp på denna lista, är följande: 250 m² trädgårdstrand med jordgubbar, 75 m² trädgårdstrand med mahonia, 12 gamla fruktträd, 6 krusbärsbuskar, 75 m² rabarber, 125 m² hallonland, 13 svarta vinbärsbuskar och 5 plommonträd. Men det fanns också bland annat 75 m² perennväxter, 80 divna påskljor, 300 divna narsissor, 350 divna tulpaner, 100 dahlior, 152 rosor i kruka, 180 rosor på kallfjord, 125 hortensior, 82 julkaktusar, 9 palmer, 40 ormbunkar och 40 stamfuxior.⁹⁷

När man bytte arrendator upprättades också en lista över de trädgårdsskador som fanns att tillgå och man bedömde köksträdgårdens status bland annat när

det gällde dess byggnader. Detta exempel är taget från 1932. Följande tas bland annat upp:
Växthuset, det så kallade **Kallhuset**, är sammanbyggt med hovslägersmedian, byggt av tegel och framsidan består mestadels av glas, golvet är av tegel. Huset är indelat i förstuga, två växtrum, ett materialrum och en vind.

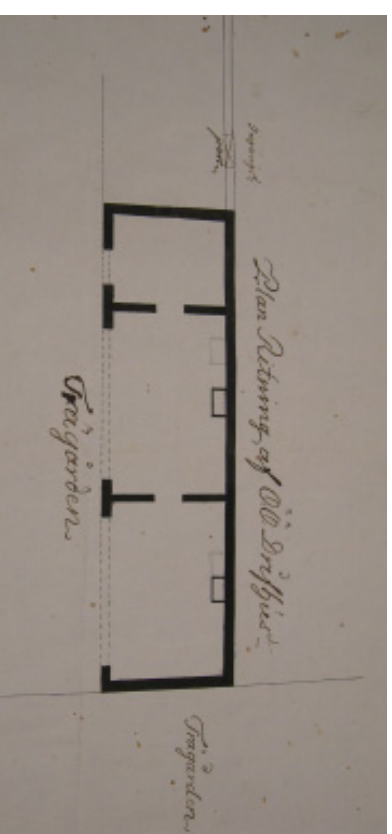

Fig. 14 Ritning av drivhuset, orangeriet.⁹⁸

Växthuset det så kallade Orangeriet, har underliggande eldstadsugnar, väggar av tegel och glas och har anordning för täckningssluckor. På västra sidan av byggnaden finns ett uppmurat vattentorn med vattenbehållare. Innanför växthuset finns en frökammare.

Växthuset det så kallade varmhuset, har slagstensgrund, är ihopbyggt med det orangeriet. Består av pannrum och växthus. Stöp och glasväggar, har anordning för täckluckor, golv av jordfyllning.

Mellersta vinhuset har pannrum, slagstensfot, väggar av dels slagstenstegel och dels cement. Har murade eller gjutna bord för växter. Taket består dels av korrugerad plåt och dels av glas.

Nedre vinhuset har pannrum, slagstensfot och betong, väggar består av stöp, glas och tegel, snedtaget består av glas. Det finns också spaljéer i växthuset.

Nästaket och grindar på östra sidan

Stängslet på södra sidan är dels järnstaket på en murad sockel och dels en bit trästaket.

Västra muren är tillverkat av slagsten, med ett tak av tegel. Har tre par grindar med beslag. Den nedre delen av muren har slagstenstöd på insidan som den stöder sig på.

Hemlighuset nedre sydvästra hörnet

Gångarna skall grusas med 25 kubikmeter grus.

Jorden anser man att den befinner sig i god hävd.

Det finns också en **vattenledning** med 10 tappkranar, vilka finns både inom- och utomhus.⁹⁹

I arkivstudierna har tillträdesynsprotokoll finns från 1929, 1932 och 1938 återfunnits. 1929 och 1932 gäller Johan Lindgren och 1938 avser Einar Åsberg. Innehåller i dem är likartat.¹⁰⁰

Karl Einar Åsberg startade 1935 Åsbergs Handelsrädgård i Österby bruk. 1938 börjar han arrendera Österby bruks Trädgård.¹⁰¹

År 1939 omfattar Österby Bruks Trädgård 2 tunnland. Det finns 5 växthus och 300 bänkhöster. Man odlar på friland köksväxter, hallon, vinbär, krusbär och ½ tunnland blommor. 600 kg gurkor, 70 kg blomkål, 400 stycken cinerario, 800 rosor, 12 000 chrysanthem, 300 cyclamen och 600 begonier odlas under glas. En överordnad och 3 biträden är sysselsatta inom verksamheten 1939 och produkterna, som odlas, säljs i egen butik Kosnaderna för bränsle uppgår detta år till 1 200 kr.¹⁰²

Ett arrendekontrakt för köksträdgården mellan Fagersta AB och Sune Westergren för åren 1966-1972, finns i Bruno Liljeförslagens samlingar. Där återfinns även en överenskommelse mellan stiftelsen och Westergren för åren 1973-1976.¹⁰³

Fig. 15 Orangeriet 1916.¹⁰⁴

Samtal med Olle Mattsson

Olle arbetade under femton års tid för Einar Åsberg i dennes handelsträdgård. Olle slutade hos Åsberg under hösten 1965. Vad han minns, upphörde Åsberg med sin verksamhet på vintern samma år. Köksträdgården stod outnyttjad något år, retirerar sig Olle, innan Westergrens tog över.

Åsberg odlade huvudsakligen krukväxter. Krysanthemum kultiverades på friland ända till hösten, när de till slut togs in. Olle kan inte minnas att man någon gång använte sig av upphöjda bäddar, då man hade så pass stora ytor med samma sort. Han tror att upphöjda bäddar mest användes, då man odlade många olika sorter. Man odlade också potatis till husbehov, dessutom relativt mycket kål, morötter och rödbetor.

När Åsberg började sitt arrende, fanns persikor i nedre vinkasten. Då Åsberg inte värmdet det nedre vinkastet, utan enbart det övre försvann persikorna. I nedre vinkasten drev man upp tulpaner, Hyacinter och Jultregonia under vintern och på våren drev man upp planter. Den bakre delen av det gamla orangeriet användes som förtä. Den främre delen användes för uppträning av planter. I växthuset hade man gurkor, som därför kallades det för gurkhuset. Det var uppvärmt nästan hela året och satt ihop med det gamla orangeriet. När Åsberg tog över arrendet nyspröjsade han och gjorde om växthuset. Den byggnad som idag benämns orangeriet, förut kallhus, användes till garage med infart från stallbacken.

Det fanns vinbärsbuskar längs med järnstaket i södra delen av trädgården. Framför den övre vinkasten fanns en 2,5 meter bred dahladling längs med hela huset, vid sidan av gångvägen. Mahonia växte cirka 2,5 meter brett längs med nästaketet från orangeriet och en bit söderut. Einar Åsbergs son hade en begravningsbyrå, där den vintergröna mahonian ofta användes till begravningskransar. Åsberg hade också en blomsteraffär i Österby där han sålde sina varor, här band man också uppsättningar med till exempel vintergrön mahonia i. Det hände ibland att man levererade varor till bland annat Uppsala.

Vattnet från korsdammen pumpades upp i vattentornet. Därifrån var det självtryck när man sedan skulle bevattna köksträdgården. Pumpen fanns nere i parken och ledningarna var nedgrävda, så man kunde vattna även på vintern. Någon gång hände det att ledningarna frös, då kallade man på rörmokare via Fagersta AB, som ägde köksträdgården.

Gräsytona på slänterna och runt terrasserna slogs med lie för att se prydliga ut. I nyttoträdgården fanns en stor väg längs med muren, den stora körvägen längs med slänten, och gångar framför övre och nedre vinkasten. Materialet på gångarna var grus med stor inblandning av ogräs.

Järnstaket, som avgränsar nyttoträdgården åt söder nådde hela vägen mot muren. De grindar som fanns i murens grindhål, var gjorda av trä. Olle minns att man längst ned i trädgården hade stagat upp muren inifrån med hjälp av slagstensstöd och att spjalterna var infällda i nischer i muren. Framför de spjaltrade träden växte rosor. I köksträdgården fanns också ett utedass i sydvästra hörnet.¹⁰⁵

Samtal med Barbro Westergren

Barbro Westergren och hennes make Sune övertog trädgården cirka tre år efter Einar Åsbergs slutat, tror Barbro. Sune arbetade hos Lindgren på den tid han arrenderade köksträdgården. Man odlade då bland annat grönsaker och krukväxter.

Barbro och Sune nyttjade hela köksträdgårdens yta. De drev bland annat fram Petunior, Lobelia och Tagetes i drivbänkar, som sedan såldes via affär. Potatis odlades också för egen försörjning. Lite potatis såldes också privat. Det fanns inga upphöjda bäddar, när man tog över trädgården, utan man odlade på släta land.

Barbro talar gott om jorden i köksträdgården, särskilt den övre terrassen hade djup bra jord. Tyvärr, säger hon, schaktade kommunen bort stora mängder jord från den nedre terrassen för några år sedan. Tidigare var det minst en halv meter bra jord på den nedre terrassen.

Barbro kan inte minnas, att det fanns något utedass i nedre terrassens sydvästra hörn.

När Barbro och Sune brukade köksträdgården, fanns inga rester av vinodling i vinkasten. Barbro tror inte heller att Lindgren haft några vindruvor där. I det övre vinkastet fungerade pannan för uppvärmning. I det nedre använde de sig av bygglåtar i vinkasten, när Cyklamen drevs upp. Växthuset värmdes upp genom att elda i byggnadens panna. Den byggnad, som man idag kallar orangei benämndes kallhus på Westergrens tid och värmdes inte upp på samma vis som de andra byggnaderna. Den byggnad som man under Westergrens tid benämnde orangeiet brann ned efter att de slutat med sin verksamhet. Barbro tror att det kan ha varit omkring 1982.

Muren på den västra sidan av trädgården var i gott skick, när Westergrens hade hand om kökssträdgården. Det enda man behövde göra, var att underhålla tegelverket. I muren fanns tre grindhål med grindar. Längst upp hade man dubbelgrindar som tillverkats av Bruno Liljefors barnbarn, som ofta var med och hjälpte makarna Westergren i deras arbete. Var dessa grindar finns idag vet inte Barbro. De andra två grindhålen hade trädgrindar med ribbor, som var cirka 6 cm breda. Vid murens spålfier fanns några äppeltädd, men Barbro kommer inte ihåg att de någon gång bar frukt, däremot var frukttädden ute i parken fina. Det fanns några äldre sorter som, nu är svåra att få tag i. De sorter hon kommer ihåg idag är bland annat Sävstaholm, Orange och Åkerö, inte dagens Åkerö, utan en annan variant. Barbro berättar sedan om ett nästan vitt äpple och ett blått plommon, som båda var väldigt omyckta. Hon kommer tyvärr inte på namnen på dem och hon kan inte heller säga hur gamla träden var, men de var inte unga konstaterat hon, när hon så här i efterhand tänker på hur de såg ut. Barbro kan inte minnas att det fanns några vinbärs- eller krusbärsbuskar.

För att bevattna kökssträdgårdens grödor använde man sig till en börfjan av vatten från herrgårdsdammen. Vattnet användes också bland annat i herrgården, när man diskade. Ledningarna gick via herrgården, sedan under mark, upp i vattentornet mellan orangeiet och växthuset och därefter under mark i kökssträdgården. När vattenledningssystemet gick sönder installerades kommunalt vatten eftersom Bruno Liljeforsstiftelsen, som nu hade hand om Österby inte hade råd att reparera läckorna. Man fick bara använda sig av det kommunala vattnet en timme åt gången. Övrig tid hänvisades man till korsdammen där Westergrens hade en pump, som pumpade upp vatten i ledningar över mark, för att ha tillräckligt till den växande grödan.

Två jämntappor ledde ned i trädgården, varav endast den ena var hel. Den andra trappsteg hade flyttats till Vallonsmedjan av en man vid namn T. Forsman från kommunen. Det fattas några steg på den, men vart dessa tagit vägen vet inte Barbro. De nästskedelar som idag dels finns löst i trädgården och som har ersatt grinden i det meststa grindhålet i muren finns där eftersom man för några år sedan lät hästar beta på övre terrassen.

Gångarna i trädgården var mestadels igenväxta. En ordentlig körväg gick längs med slänten. Det fanns också en väg längs med muren, som också var körbar. Hon tror att det kan ha varit grusade vägar. På slänten växte en stor mängd narcisser, som de kallade ”drivlök”. Det vill säga lök, som man drivit upp men som man slängde ut på slänten eftersom den inte höll tillräckligt hög kvalitet. Här växte också storblomning vallmo.

Uifrån sitt eget brukande av kökssträdgården svarar hon på min undran om hon tror att man under 1700- och 1800-talet odlade för att kunna sälja rot- och grönsaker eller för att en självhushållning. Barbro tror inte, att man odlade för att kunna sälja produkter, ytan är inte tillräckligt stor för det om man samtidigt skall försörja ett herrgårdshus.

krössades fönsterrutor och mycket stals. Det fungerade inte heller lika smidigt med att ta vatten från Korsdammen, som när man fick sitt vatten via hertgårdsdammen.¹⁰⁷

VÄXTMATERIALET I KÖKSTRÄDGÅRDEN

Källmaterialet innehåller sparsamma anteckningar om växtmaterialet i köksträdgården. Från 1745, finns en handling över diverse gröna- och rotsaker, som på en bokhållare Linds befällning för högvälborna hennes hushåll skickas till Österby. Texten är väldigt svårläst. Antagligen gäller listan inte Österby, men anknytning finns till Österby genom att trädgårdsmästarens namn Olof Rising nämns, han var på Österby 1740-45 (se bilaga 1). Alltså kan man sluta sig till att redan innan dagens köksträdgård anlades hitade de köksträdgårdsväxter som var vanliga i Sverige under 1700-talet, på ett eller annat sätt sin väg till Österby. Antagligen har man köpt dessa produkter, eller så odlades de på Österby. Är det inte skördat från den egna köksträdgården, har man ändå smakat dessa sorter och när man sedan själv odlar borde man därför använda sig av dessa sorter.

Större gröna sockerärter	Senap	Sommarkrasse	Selleri
Vitkål	Portulaca	Gröna sprit ärtor	Turkiska bönor
Persiljerötter	Spenat	Gröna ärtskidor	Krusbär
Morötter	Persilja	Vinbär	Skallösa(?)ärtor
Stora grå ärtor	Palsternacka		Pepparrotter
Mejram	Rödbetor	Purjolök	Rödlök
Syltkål	Syra ¹⁰⁸		Rovor

I de få journalböcker som finns i Österby bruks arkiv och som förvaras på Landsarkivet i Uppsala återfinns följande intressanta uppgifter under rubriken Trädgårdens konto.

1762 inköpt:

300 st sparrisplantor.

levererat:

grönsaker till det egna Callerö

sålt:

Dillström har sålt diverse grönsaker från trädgården

Trädgårdsmästare: Petter Dillström¹⁰⁹

1763 sålt:

”tre skockar kåhl”

1 ½ T (tunna) kålrötter

½ T morötter

¼ skock hwitkål

betalt för frakten av:

8 tunnor Porcellainsgrus
dessutom har man avlönat arbete med:

2 skockar Kåhl

1 T Kålrötter

och utbetalt som pension:

¼ skock kåhl

½ T rötter

samma år har man också inköpt:

diverse Trädgårdsfören från Amsterdam

Trädgårdsmästare: Petter Dillström¹¹⁰

1764 köpt:

2 lod mangol frö från Leufsta

trädgårdsförer och blomsterlökar (10 november)

bark och spån

och sålt:

kåhl och diverse grönsaker

Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹¹

1767 inköpt:

diverse sorters trädgårds fröer från Kampff på Leufsta

40 tun bark

och sålt:

diverse grönsaker

och tillverkat:

syltkaggar

betalt frakt för:

”12 Tunnor söndrigt Porcellaine”

Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹²

1768 inköpt:

från Kampff i Leufsta diverse sorter ”Trädgårds fröen till Österby trädgård”

och sålt:

diverse grönsaker

Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹³

1770 har man:

låtit gräva upp 34 stycken trädgropar

betalt 14 personer för 172 timmars arbete med ”För Lindeträns nedsätjande så i

Trädgården som Hammargärdet fall”

inköpt:

från Kampff i Leufsta diverse ”Trädgårds fröen till Bruks Trädgården”

sålt:

fröer, kål och rötter
Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹⁴

1771 inköpt:
blomkåls och Leufcoije fröer
och fröer för Österby Trädgård
Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹⁵

1773 inköpt:
diverse sorters trädgårds fröer
och låtit tillverka:
syltkaggar
och sålt:
”trädgårds saker”
Trädgårdsmästare: Abram Öhring¹¹⁶

Det söndriga Porcellinet som nämns både år 1763 och 1767, kan ha använts till gångvägarna, men antagligen enbart i prydnadsträdgården. De syltkaggar som man låtit tillverka tyder på bärodling i trädgården.

I journalböckerna kan man se att försäljningen av rotsaker och grönsaker inte inbringat några större summor. År 1764 har man sålt kåhl och grönsaker för 138,7. Samma år har man köpt trädgårds frö och blomsterlökar för 225,29 och mangol frö, 2 lod för 2. De totala trädgårdsmkostnaderna har uppgått till 4991,1.¹¹⁷

Man uppehöll kontakt med trädgårdsmästare Kampf på Leufsta, när det gäller fröer. Kampf hade i sin tur kontakter med Linné. Man har också tagit sig ut i Europa för att få tag på trädgårdsfröer, 1763 köper man fröer för 270,9 från Amsterdamm.¹¹⁸ Den 24 maj till 10 juni, 1729 besöker Linné Danmemora och tar också en sväng förbi Österby. I dennes ungdomsskrifter berättas om växter och odling på Leufsta bruk, men inte på Österby.¹¹⁹

FOTNOTER

- ¹ Tigerstedt 1957, s523f
- ² Kjellberg(huvudred.) 1967, s344ff
- ³ Tigerstedt 1957, s524f
- ⁴ Tigerstedt 1957, s527f
- ⁵ Tigerstedt 1957, s529f
- ⁶ Holdebrand 1957, s423ff
- ⁷ Kjellberg(huvudred.) 1967, s345.
- ⁸ Kjellberg(huvudred.) 1967, s345
- ⁹ Holdebrand 1957, s423ff
- ¹⁰ Holdebrand 1957, s423ff
- ¹¹ Lyberg, 1980, s25

- ¹² Bruno Liljeforsstiftelsens kontor, Österbybruk. Foto AC
- ¹³ Lundberg 1931, s117f
- ¹⁴ Tigerstedt 1957, s553ff
- ¹⁵ Tigerstedt 1957, s550f
- ¹⁶ Tigerstedt 1957, s553ff
- ¹⁷ Herrgårdundersökningen på Nordiska museets arkiv, Österby, Uppland
- ¹⁸ Tigerstedt 1957, s553ff
- ¹⁹ Lundberg 1931, s117f
- ²⁰ Tigerstedt 1957, s556
- ²¹ Tigerstedt 1957, s561f
- ²² Tigerstedt 1957, s562
- ²³ Tigerstedt 1957, s565f
- ²⁴ Lundberg 1931, s117f
- ²⁵ Alm et al(red.) 2000, s142
- ²⁶ Tigerstedt 1957, s565f och Lyberg 1980, s12f
- ²⁷ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 002.005. Foto AC
- ²⁸ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 002.005.
- ²⁹ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 001. Foto AC
- ³⁰ Tigerstedt 1957, s565
- ³¹ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 001.
- ³² Lyberg 1980, s13f
- ³³ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 001. Foto AC
- ³⁴ Tigerstedt 1957, s566
- ³⁵ Tekniska museets Arvid Gumaelius samling. Volym 001.
- ³⁶ Tigerstedt 1957, s566
- ³⁷ Tigerstedt 1957, s562ff
- ³⁸ Lindblom et al(red.) 1934, s106
- ³⁹ Tigerstedt 1957, s566
- ⁴⁰ Gimo- Österby AB arkiv, Akt nr:FI:246-2
- ⁴¹ Gimo- Österby AB arkiv, Akt nr: FI:1
- ⁴² Tigerstedt 1957, s573f
- ⁴³ Lundberg 1931, s117f och Selling 1991, s97f
- ⁴⁴ Lundberg 1931, s117f
- ⁴⁵ Lundberg 1931, s117f och Selling 1991, s97f
- ⁴⁶ Andersson et al(red.) 2000, s78. Scan AC
- ⁴⁷ Tigerstedt 1957, s572f
- ⁴⁸ Tigerstedt 1957, s574
- ⁴⁹ Tigerstedt 1957, s581
- ⁵⁰ Tigerstedt 1957, s581ff
- ⁵¹ Lundberg 1931, s120
- ⁵² Tigerstedt 1957, s584
- ⁵³ Lundberg 1931, s121
- ⁵⁴ Tigerstedt 1957, s584ff
- ⁵⁵ Österby bruks arkiv, Akt nr: B 1:22

- ⁵⁶ Gimmo- Österby AB arkiv, Akt nr: FI:246-2. Foto AC
- ⁵⁷ Lundberg 1931, s121
- ⁵⁸ Tiggerstedt 1957, s584f
- ⁵⁹ Österby bruks arkiv, Nr: 3:178. (Foto AC)
- ⁶⁰ Tilas 1896, s5
- ⁶¹ Tiggerstedt 1957, s591ff
- ⁶² Lindblom et al(red) 1934, s106f
- ⁶³ Tiggerstedt 1957, s573f
- ⁶⁴ Drevon 1780, s107
- ⁶⁵ Drevon 1780, s112f
- ⁶⁶ Drevon 1780, s106
- ⁶⁷ Tiggerstedt 1957, s591ff
- ⁶⁸ Tiggerstedt 1957, s609f
- ⁶⁹ SOFI, Akt nr: 21254, kort nr 143
- ⁷⁰ SOFI, Akt nr: 21254, kort nr 144
- ⁷¹ Holmbring 1997, s124f
- ⁷² SOFI, Akt nr: 21114, s6
- ⁷³ Tiggerstedt 1957, s626f
- ⁷⁴ Holmbring 1997, s125
- ⁷⁵ Holmbring 1997, s125f
- ⁷⁶ Tiggerstedt 1957, s634
- ⁷⁷ Rolin 1841, Plancharta. Foto AC
- ⁷⁸ Bergman 1842, s93f
- ⁷⁹ Tiggerstedt 1957, s666
- ⁸⁰ Privat samling, Larsson, T. Österbybruk. (Fotograf okänd). (Scan AC)
- ⁸¹ Tiggerstedt 1957, s651ff
- ⁸² Tiggerstedt 1957, s636
- ⁸³ Tiggerstedt 1957, s673ff
- ⁸⁴ Söderlund & Wretblad 1958, s349f
- ⁸⁵ Tiggerstedt 1957, s680
- ⁸⁶ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁸⁷ Lundberg 1931, s121
- ⁸⁸ Lundberg 1931, s121
- ⁸⁹ Blent 1995
- ⁹⁰ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁹¹ Blent 1995
- ⁹² Österby bruks arkiv, Nr: 6:207. (Foto AC)
- ⁹³ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁹⁴ Österby bruks arkiv, Nr: 6:207. (Foto AC)
- ⁹⁵ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁹⁶ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁹⁷ Österby bruks arkiv, Akt nr: D4:1
- ⁹⁸ Österby bruks arkiv, Nr: 6:207. (Foto AC)
- ⁹⁹ Österby bruks arkiv, Akt nr: D4:1

- ¹⁰⁰ Österby bruks arkiv, Akt nr: D4:1
- ¹⁰¹ Lind & Thulin(red) 1939, s418f
- ¹⁰² Lind & Thulin(red) 1939, s419
- ¹⁰³ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ¹⁰⁴ Original i Arkitekturmuseets arkiv. Foto S Curman 1916. (Scan AC från Blent 1996)
- ¹⁰⁵ Mattsson 2004, muntlig uppgift
- ¹⁰⁶ Privat samling, Larsson, T. Österbybruk. (Fotograf okänd). (Scan AC)
- ¹⁰⁷ Westergren 2004, muntlig uppgift
- ¹⁰⁸ Österby bruks arkiv, Akt nr: B 1:2
- ¹⁰⁹ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:53
- ¹¹⁰ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:58
- ¹¹¹ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:62
- ¹¹² Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:70
- ¹¹³ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:74
- ¹¹⁴ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:81
- ¹¹⁵ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:85
- ¹¹⁶ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:92
- ¹¹⁷ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:62
- ¹¹⁸ Österby bruks arkiv, Akt nr: A1:58
- ¹¹⁹ Linné 1888, s6

INVENTERING AV KÖKSTRÄDGÅRDEN

Inventeringen har skett utifrån egna kunskaper om landskapsarkitektur och landskapsarkitekturhistoria. Inom intresseföreningen ÖRT, Österbybruks rehabiliteringssträdgård, finns flera olika professioner, bland annat hortonom, biolog och arkeolog, som har lämnat synpunkter och gett en viss vägledning vid inventeringen.

Vid två tillfällen har jag med sällskap inventerat köksträdgården. Den 10 december 2003, låg ett ljet snöpuder på marken. Då gick jag över ytan tillsammans med Eva Wrede från Bruno Liljefors stiftelsen. Den 9 april 2004 var medlemmar ur intresseföreningen ÖRT med. Dessa var arkeologerna Christina Larsson och Mats Pettersson och hortonom Maria Lövgren. Även vid detta tillfälle var Eva Wrede från Bruno Liljefors stiftelse med.

Körsrädgården är i stort förfall, trots att man så sent som 1976 odlade yran och då tog hand om byggnader och muren. Sedan 1999 har man haft mindre ytor uppodlade, mestadels i intresseföreningen Orangeriträdgårdens regi.

Kösträdgården är placerad i nord-sydlig riktning, är terrasserad och åt väster avgränsas ytan av en mur. Detta har anläggigen gjorts för att ytan skall ges optimala förutsättningar för odling, när det gäller mikroklimat. Genom jordförbättring under tre hundra års tid har man lyckats med att få en behaglig multrik jord att odla i.

STÖRRE STRUKTURER

Trädgården är indelad i en nedre, en mellan, en övre och en långsmal östra terrass. Den västra avgränsningen består av en mur. I öster gör en låg stenlagd kant att nyttoträdgården avgränsas gentemot parken. Åt söder finns ett järnstaket och ovanför stenkanten finns ett nästaket.

Förutom de renrensade yorna, där man idag odlar, övre och östra terrassen, är köksträdgården full av glassplitter från de raserade vinkasten. De icke odlade yorna

och de före detta gångarna är rejält ogräsbeväxta. Det ogräs, som dominerat, är gullris.

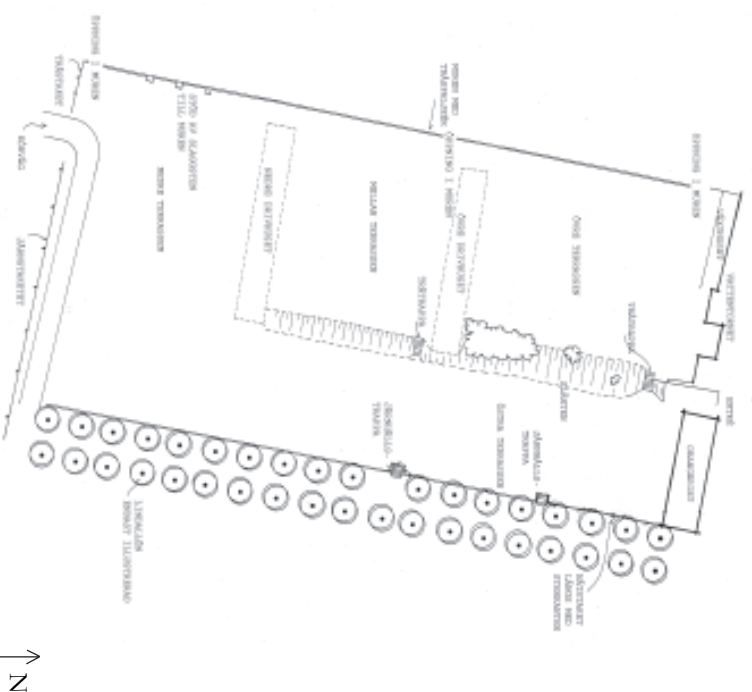

Fig. 17 Plan över dagens köksträdgård.

De byggnader som återfinns i trädgården idag är alla förfallna i olika grad. Jag är inte insatt i byggnadsvård, vilket gör att mina iakttagelser av byggnadernas situation är en lekman.

Bild 2 Köksträdgården idag.

ORANGERIET

Den byggnad som idag benämns orangeri, kallades på 1930-talet för kallhuset. . Våren 2004 finns inte något glas i fönsterramarna, så man har spänt plast över bågarna för att kunna använda byggnaden som drivhus.

Bild 3 Orangeriet.

VÄXTHUSET OCH VATTENTORNET

Växthuset på den övre terrassen är sammanbyggt med vattentornet. Glasen i detta hus fattas och man har också här spänt plast över fönsterramarna för att använda huset som drivhus.

Bild 4 Växthuset.

Bild 5 Växthuset.

Bild 6 Växthuset, vattentornet och "hället" efter orangeriet.

VINKASTEN

7 Två närmast ruiner, av vinkast finns i köksträdgården.. Benämns nedre och ävre vinkastet.

Bild 7 Nedre och övre vinkasten.

Bild 8 Övre och nedre vinkasten.

Bild 9 Övre vinkastet.

Bild 10 Övre vinkastet.

Bild 12 Nedre vinkastet, detalj över hissanordning till system som skall skydda plantor från för starkt solljus.

Bild 11 Övre vinkastet.

Bild 13 Nedre vinkastet, detalj.

MUREN MED SPALJEEÉR

Som en västra avgränsning av köksträdgården finns en mur med spaljeer. Den är tillverkad av slagsten och tegel, med en putsad yta. Taket på muren var ursprungligen av enbart tegel. Idag har vissa delar plåtrak eller inget tak alls. Det finns tre öppningar. I den mellersta öppningen ser man fortfarande rester av grindarna och de beslag de haft. I grindhalet finns idag en nätgrind. Varken övre eller nedre grindhålen har några grindar kvar.

Södra delen av muren är den som är mest illa åtgången. Här fattas det skyddande taket helt, vilket gjort att muren delvis är frostspängd och sakta håller på att rasa ihop. Man har någon gång placerat slagstensröd på insidan som för att staga upp muren. Spaljeerna finns i nischer i muren, de består av trä och några av dem har kvar rester av döda spaljerade träd.

Bild 14 Spalje.

Bild 15 Muren med spaljeer.

Bild 16 Muren vid nedre terrassen, med slagstensröd och utan tak.

Bild 17 Muren, bristfälligt tegeltak.

Bild 18 Grindhål i muren.

Bild 19 Gångjärn till grind.

TERRASSER OCH DRIVBÄNKAR

Idag finns inte några drivbänkar på terrasserna.. De terrasser, som idag inte är uppodlade, är mestadels beväxna med ogräs, till exempel gullris. Det finns också en hel del sly.

Övre terrassen

Den övre terrassen odlas idag av medlemmar i intresseföreningen FOÖ.

Bild 20 Övre terrassen på våren.

Mellan terrassen

Mellanterrassen är inte odlad idag. Föreningen ÖRT förfogar över denna yta. Ytan är delvis förorenad av glassplitter.

Bild 22 Mellan terrassen.

Nedre terrassen

Nedre terrassen är illa åtgången, då man schaktat bort jord från den västra delen. Detta är mycket beklagligt eftersom det skett nyligen och antagligen under den period då platsen varit ett statligt byggnadsminne. Delar av ytan är förorenad av glassplitter.

Bild 24 Bortschaktad jord från den nedre terrassen.

Bild 25 Nedre terrassen, mot parken.

Östra terrassen

Östra terrassen odlas av FOÖs medlemmar. Den är indelad i två ytor, en liten och en stor.

Bild 26 Östra terrassen på våren.

VÄXTMATERIAL

Krusbärsbuskar finns på några platser längs med muren. Mängder av Gullris breder ut sig på de terrasser som inte odlas. Syren växer på några platser i trädgården.

På spaljéerna vid muren finns enbart döda rester av fruktträd. Levande fruktträd återfinns fortfarande nere i parken, utanför köksträdgårdens yta.

Bild 27 Fruktträd i parken.

Bild 28 Frukträd enligt Hårlemans plan.

GÅNGAR

En gång längs med muren känns naturlig och har säkert använts.

33 Bild 29 Gång vid muren.

STENKANTEN

Som en avgränsning av köksträdgården mot parken finns en stenkant. Höjden varierar längs med kantens sträckning. I snitt är den cirka 60 cm hög.

Bild 30 Stenkanten som avgränsar anläggningen.

SLÄNTEN

På slänten, har FOÖ planterat några perenna växter. Annars växer högt gräs, ogräs och sly fritt över hela slänten.

Bild 31 Slänten.

Bild 32 Trappa i slänten.

TRAPPOR, NED I PARKEN OCH INNE I KÖKSTRÄDGÅRDEN

Det finns trappor, av trä, på två platser i slänten. Det finns också två trappor med järnhällssteg, som leder ned i trädgården. Trapporna i slänten ligger i linje med trapporna som leder ned i parken.

Bild 33 Under trätrappan i slänten, stensättning.

Bild 34 En av de två trätrapporna i slänten.

Bild 35 Den södra järntrappan, som leder oss in i köksträdgården.

Bild 36 Den norra järntrappan, järnhållar som trappsteg.

GRINDAR OCH STAKET

Ned mot parken är ett nätstängsel med grindar uppsatt. Som köksrädgårdens avgränsning mot söder finns ett nyligen renoverat järnstaket och i dess förlängning ett trästaket.

35 Bild 37 Nätstaketgrind vid järntrappan.

Bild 38 Nätstängsel.

I anslutning till den övre terrassen finns lösa nätgrindar, vilka liknar grinden i det mellersta grindhålet i muren. Se Bild 18.

Flygfoto från 1900-talets början. ¹

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Kökssträdgården vid Österby bruk ingår i det byggnadsminne som utsetts av Länsstyrelsen och anses därigenom ”synnerligen märklig” genom sitt kulturhistoriska värde.² I förteckningen över byggnaderna som ingår i skyddsområdet finns enbart orangeriet medtaget av byggnaderna i kökssträdgården.³

KULTURHISTORISKA VÄRDESYSTEM

Syftet med ett värderingssystem är att få en enkel metod att systematiskt definiera det kulturhistoriska värdet för objektet. Det är också meningen att man skall kunna använda modellen som en checklista som sorterar de viktigaste värderingskriterierna i grupper. Alla inblandade i bevarandeprocessen skall få kunskap om hur man resonerar kring varför man bevarar ett objekt. Därmed kan de få ett bättre underlag till de beslut de fattar inom sina respektive områden.⁴

Arbetsgången vid värderingen är enligt Unerbäck följande: identifikation, bearbetning och sammanfattande värdering. Vid identifieringen gäller det att finna vilket eller vilka värden som förespråkar ett bevarande. I den påföljande generella bearbetningen av den grundläggande värderingen ingår först en kompletterande värdering genom de övergripande/förstärkande kriterierna, kvalitet, autenticitet och pedagogiskt värde. Sedan görs en sortering utifrån kriterierna sällsynt/representativ på lokal, regional eller lokal nivå. Detta skall sedan leda fram till en sammanfattande kulturhistorisk värdering. Den sammanvägda motiveringen innehåller huvudmotiv, ett eller flera, ytterligare grundmotiv vilka kan vara av varierande styrka och eventuella förstärkande/övergripande motiv. Det skall framgå vilka/vilket motiv som är viktigast för fortsatt hantering av objektet.⁵

METODDISKUSSION

Det finns två värderingsmodeller som det kan vara relevant att använda i detta fall. Riksantikvarieämbetets (RAÄ) modell, som har utarbetats av Axel Unerbäck är framtagna för bedömning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Modellen har två grundmotiv; dokumentvärdet (historiska egenskaper) och upplevelsevärdet (estetiskt och socialt engagerande egenskaper). Till dokumentvärdet hör byggnadshistoriskt värde, byggnadsteknikhistoriskt värde, patina, arkitekturhistoriskt värde, samhällshistoriskt värde, socialhistoriskt värde, personhistoriskt värde och teknikhistoriskt värde. Till upplevelsevärdet hör arkitektoniskt värde, konstnärligt värde, patina, miljöskapande värde, identitetsvärde, kontinuitetsvärde, traditionsvärde och symbolvärde. Axel Unerbäcks värderingsmodell har utöver sina två grundmotiv också förstärkande/övergripande motiv. Dessa är kvalitet, autenticitet (äkthet), pedagogiskt värde (tydlighet), sällsynthet och representativitet (regional, lokal).⁶

Flera av dokumentvärdena är traditionella och baserade på historisk kunskap, kallade objektiva egenskaper. Trots detta är det viktigt att påpeka att kriterierna ändå är beroende av de kunskaper och den inriktning bedömare har. Upplevelsevärdena innehåller dels traditionella värderingsgrunder och dels andra kriterier såsom miljövärde. Gränserna kan vara flytande mellan dem och man måste vara medveten om att upplevelsevärdena är subjektiva. Värderingen kan därför behöva diskuteras i grupp för att ge beslut extra noggrannhet.⁷

Modell nummer två har utarbetats av Eva Grönvall på Statens fästighetsverk (SFV). Detta är en modell som känns mer relevant än den föregående. Här har man nämligen utarbetat en checklista som kan användas vid beskrivningen

av nyttoträdgårdens särskilda kulturhistoriska värden. Denna modell har tre grundmotiv; dokumentvärden (historiska värden), naturvärden och upplevelsevärden. Till dokumentvärden hör hos SFV:s modell verksamhetshistoriskt värde, samhällshistoriskt värde, trädgårdshistoriskt värde, kontinuitetsvärde och autenticitetsvärde. Till naturvärden hör klimatologiskt värde, botaniskt värde och värdetull fauna. Till upplevelsevärden hör symbolvärde, traditionsvärde, anekdotvärde, pedagogiskt värde, rekreationsvärde och sinnligt värde.⁸

I det följande har arbetet utgått ifrån SFV:s modell och kompletterats med värden och förstårkande motiv från RAÄ:s metod.

NYTTOTRÄDGÅRDARNAS SÄRSKILDA VÄRDEN

Nyttoträdgårdarna har historiskt sätt funnits för att producera frukt, bär, rotfrukter och grönsaker. Man skulle inte enbart odla för direkt konsumtion utan också för vinterförvaring genom torkning, syltning, saftning, inläggning, konservering och i viss mån avsalu. Man mätte nyttoträdgårdens värde i hur stor skörd blev. Idag har köksträdgården, som en del i en kulturhistoriskt värdetull miljö, också andra värden.⁹

För att förstå köksträdgårdens förutsättningar måste man kunna se den i sitt sammanhang. Se helheten med huvudbyggnaden, den formella anläggningen och ekonomibyggnaderna, men också eventuell omkringliggande jord- och skogsmark. Ännu viktigare är att se de kopplingar som finns exempelvis mellan drivhus, redskapsbodar, vindskydd/fäcker eller murar, dammar(fiskodling, bevattning), brunnar, dränering och vattenledningar.¹⁰

DOKUMENTVÄRDEN (HISTORISKT VÄRDEN)

Verksamhetshistoriskt värde

Österby bruk är ett av de många bruk som återfinns i norra Upplands bruksområde. Dess köksträdgård skulle inte existera utan brukets verksamhet. De uppgifter som finns från 1700-talet visar att skörden främst var avsedd för brukets innevanare. En del rot- och grönsaker användes också som pension eller avlöning. Intäkterna från den försäljning som förekom räckte nätt och jämt till inköp av nästa års utsäde. I arkiven har inte påträffats några uppgifter om någon organiserad torgförsäljning av köksträdgårdens produkter. När köksträdgården anlades var självförsörjningen ett ideal som man strävade efter både i landet i stort och hos enskilda hushåll. Detta kanske förklarar att köksträdgårdens yta inte blev större när man anlade den, inga planer fanns att producera för avsalu.

Under 1800-talet började man runt om i Sverige i köksträdgårdarna på herrgårdar och bruk att producera för att sälja sina produkter. Man ville sälja till den ökande stadsbefolkningen, därför utökade man sina odlingsarealer. Detta skedde inte på Österby. Vad det beror på kan det bara spekuleras i, kanske fanns det inte något intresse för att försöka sälja produkterna. Kanske var det svårt att

utöka köksträdgården på grund av det sankta område som Österbys anläggning ligger i. 1800-talet var annars det århundrade när man odlade flest antal sorter av nyttorväxter, man kom varken tidigare eller senare upp till detta antal sorter i sina köksträdgårdar, vilket man måste anta att det också gällde på Österby.¹¹

På Österby gav järnbruket förutsättningen för trädgårdens existerande. Lönsamheten avspagade sig i trädgården. När lönsamheten var god kunde man anställa en trädgårdsmästare skolas utomlands eller starta en omgestaltning av anläggningen. Under brukets första storhetsperiod bor inte ägaren på bruket vilket kanske medför att så stora förändringar inte sker. Men i efterdyningarna av denna storhetsperiod startar ombyggnadsarbetet. I samband med att Antoine De Geer som första ägare permanent bosätter sig på bruket tillkommer Häilemans plan. Under brukets andra storhetsperiod, antagligen den största, när bröderna Grill äger Österby, kommer omgestaltningsarbetet igång ordentligt, visserligen med några avbrott, eftersom ekonomin sviktade. Man följer inte trenden med ombyggnadsarbeten när brukets tredje storhetsperiod inleds under Pehr Adolph Tamms tid. Ingen omgestaltning av trädgården sker, kanske var man nöjd med anläggningens utformning, kanske insåg man att den begränsade ytan inte gick att utvidga och aldrig skulle kunna bli en engelsk park.

Men på Österby kommer inte heller delar av park- eller köksträdgårdsanläggningen att överges åt förfall under lågkonjunktur, inte förrän köksträdgårdens kontinuerliga odlande byts på 1970-talet. Många köksträdgårdar rationaliseras eller läggs ned under 1950-talet när arbetskraften blev dyrare, men inte på Österby. Detta kan bero på att fågerna koncernen inte råkade ut för någon ekonomisk tillbakagång under 1900-talet när andra bruk tvingades lägga ned sin verksamhet. Kanske hade man därför avsättning för sina produkter i det ännu ej avfolkade bruksamhället och ett förmånligt arendeavtal med ett ännu blomstrande aktiebolag. Möjligen kan det också bero på ett stort odlingsintresse hos arrendatorerna. Einar Åsberg, arrenderade, för att skapa en hållbar ekonomi, utöver Österby köksträdgård en handelsträdgård inne i samhället Österbybruk. Åsberg använde, liksom många andra som arrenderade köksträdgårdar på herrgårdar, växthusen och bänkgårdar till att driva upp grönsaker för att kunna sälja dem tidigt på säsongen och till krukväxtodling, vilket kanske också bidrog till att köksträdgården brukades långt in på 1900-talet.

Samhällshistoriskt värde

Österby bruk började under 1600-talet att använda sig av valloner som arbetskraft i järnverket. De hade värvat av agenter i Flandern och var villiga att skriva på kontraktet då konjunkturen för järnhanteringen försämrats i deras hemland, där de också utsatts för religionsförföljelse. Man kan anta att de också arbetade i köksträdgården. Kanske var det främst kvinnorna och barnen som sattes att arbeta i köksträdgården, ett något renare och möjliggörande inte lika tungt arbete som järnhanteringen. Under 1800-talet omtalas brukspatronens trädgårdspiga och vikten av att hon redan vid fem på morgonen stod vid trädgårdsgrunden. Detta

borde betyda att trädgårdspigan likväl som köksträdgården spelade stor roll för bruket.

De trädgårdsmästare som verkade på Österby under 1700 och 1800-tal hjälpte till att skapa en så representativ anläggning att ägarna vid många besök, av till exempel kungligheter, valde att visa upp även nyttoträdgården för besökarna. Reseskildringar berättar om besök i köksträdgården och om hur man imponerades av främst orangerväxterna, men också av brukets kunniga trädgårdsmästare av vilka Petter Dillström, som var verksam på bruket 1752-1763, skolats i Holland enligt tidens ideal. Dillström hade kontakter med trädgårdsmästare Kampff på Leufsta, av honom köpte man frö och planter.¹² Denne hade i sin tur kontakter med bland annat Linné, vilket borde betyda att man på Österby hade tillgång till de flesta av de nyttoväxter som under denna tid odlades i Sverige.

Trädgårdshistoriskt värde

Arkitekturhistoria: Park och byggnader bör ses i ett arkitekturhistoriskt sammanhang. Herrgården har i sig ett stort arkitekturhistoriskt värde i och med att byggnaden underhållits kontinuerligt. Det största värdet ligger dock i att herrgård, park och köksträdgård utgör en tidsmässigt historisk enhet. De anlades under senare hälften av 1700-talet och har bevarat sitt formspråk sedan dess. Parkanläggningen är anlagd efter Carl Hårlemans ritning och Herrgården är, anses det, anlagd i Carl Hårlemans anda. Det kan också vara så att Carl Hårleman har föreslagit någon form av utformning av köksträdgården, då det på hans förslag finns bytessreck där denna senare anläggs. Vartför skulle inte Hårleman ha en idé för utvecklandet av en köksträdgård vid Österby? Eller var det trädgårdsmästare Dillström som hade en stor del i köksträdgårdens utseende? Det faktum att man gärna använde sig av någon som kände till den praktiska verksamheten när man ville ha den detaljerade utformningen av köksträdgården talar för att Hårleman kanske var den som utsåg köksträdgårdens plats medan trädgårdsmästare Dillström stod för den mer detaljerade designen.¹³

Under 1700-talet började man successivt att separera köks- och lustträdgården men ibland kunde man låta något kvarter av nyttoträdgården finnas med i barockanläggningen.¹⁴ På Österby består dessa kvarter av fruktträd. Kanske gjordes detta för att slippa skuggning och den konkurrens om vatten och näringssämnen, som detta skulle åstadkomma i köksträdgården.

Liksom många andra under 1700-talet har Hårleman inspirerats av Versailles när han ritade förslaget till Österby. Men han ritat inte Österby förrän under andra hälften av 1700-talet, vilket borde betyda, menar Sellings, att Hårleman borde ha inspirerats av nästa tendens, den engelska landskapsparken, vilket bland annat innebar en förenklad gentemot tidigare ideal. Denna strömning med sina romantiska inslag samspelade inte riktigt med köksträdgårdens hårda arbete och fräna doft av dymga. Man placerade därför köksträdgården avskilt, gärna långt från byggnaden och omgärdad av en mur. Få ingångar, en fin för herrskapet och flera mindre för arbetarna.¹⁵ På Österby finner vi köksträdgården nästan vid sidan av resten av anläggningen, på ett lagom avstånd från huvudbyggnaden.

Köksträdgården är inte helt muromgärdad, åt väster avgränsas en mur, åt öster en nivåskilnad, åt söder ett staket, vilket också är en avgränsning av hela parkanläggningen och åt norr byggnader och en port mot Stallbacken. När det gäller antalet entréer så är huvudingången utföran Stallbacken antagligen den viktigaste, men jag antar att herrskapet också gick in i trädgården via järntrapporna från trädgårdssidan.

Odlingshistoria: Man har odlat på friland i vinkast, orangeri, kall- och varnhus och drivbänkar. Man har också spaljerat fruktträd mot murar. Lister finns över de trädgårdssredskap som har använts under 1700-tal och 1900-tal. Här återfinns bland annat melonlockor.

Under 1700-talet kom modet att bygga orangrier, vilket också gjordes på Österby. Vinkast och drivbänkar blev också vanligare. Odlingen på Österby blev troligtvis mer mångsidig på 1800-talet, vilket krävde många olika sorters växthus, vinkast för vindruvor och glasklockor för melonerna, bänkgårdar: varmbänkar och kallbänkar för drivning och avhärdning av planter. I och med att man under 1800-talet lärde sig att konstruera en järnkonstruktion som kunde täckas helt med glas kunde Österby få sitt nya orangeri.¹⁶

Under 1900-talet använde arrendatorn Åsberg växthusen och bänkgårdar till att driva upp grönsaker för att kunna sälja dem tidigt på säsongen och också till odling av krukväxter.

Teknikhistoria: I trädgården finns rester av två vinkast, ett växthus och ett orangeri. Det har också funnits ett stort antal drivbänkar i köksträdgården ända in på 1900-talet. Det helglasade orangriet, utformat för att kunna hårbärga även höga exoter, finns idag tyvärr inte kvar.

Växthistoria: Om man ser på uppgifter från 1760- och 70-talet om inköpta växter och frön från Leufsta bruk och sålda rot- och grönsaker från köksträdgården tillsammans med uppgifter från 1745-listan, så stämmer sorterna väl med de arter man rekommenderar i 1700-talens trädgårdslitteratur. Från förteckningarna från 1900-talet finns inte heller några överraskningar när det gäller växtnval.

Orangerväxterna har noga dokumenterats i olika former av förteckningar. Dessa växter har haft ett stort ekonomiskt värde, vilket gjort det viktigt att dokumentera antal och sorter. Förutom att dessa exotiska växter gav parken ett exklusivare utseende, så gav de också spännande frukter på herrskapets bord.

Innehåll i bouppteckningar och förteckningar inför byte av arrendatorer berättar också om redskap som kan ge information om vad som odlades och vad man använde nyttoväxterna till. Ett exempel på detta är sylttunnor för sylning.

Kontinuitetsvärde

Antagligen ger uppgifter om en äldre trädgårdsmästarbostad, namn på trädgårdsmästare, uppgifter från protokoll, bouppteckningar och kartmaterial oss information om att det redan innan Antoine De Geer bosatte sig på Österby fanns en köksträdgård på Österby, men inte på samma yta. Liksom på andra

platser i Sverige hade man alltså en trädgårdsanläggning redan innan brukets ägare bodde permanent på Österby. En mer påkostad anläggning började inte planeras förrän bruksägaren flyttat ut till Österby. När Antoine De Geer bosätter sig på Österby kommer anläggandet av trädgården igång och i samband med detta också köksträdgården, som vi på planen från 1764 kan känna igen som också dagens köksträdgård.

När Per Adolph Tamm avled var köksträdgården fortfarande välskött. Bruket kom att styras av hans arvingar, men antagligen försvann saken köksträdgårdens produktion för självhushållning. 1916 säljer Tamm arvingar bruket till Gimo Österby AB. När man sedan står inför ett byte av trädgårdsmästare blir denne 1919 också arrendator av köksträdgården, som förvandlas till handelsträdgård och således inte längre är en del av bruket.¹⁷

Man får inte nedvärdera den kontinuitet av odlande det har varit på samma yta. Köksträdgårdens yta har varit densamma sedan 1760-talet. Fram till 1976 har man fortsatt att odla nyttoväxter och ta hand om och använda köksträdgårdens byggnader. Återigen odlar man nu i delar av köksträdgården sedan 1999.

Autenticitet, äkthet

RAÄ:s modell har autenticitetsvärdet som ett förstärkande/övergripande motiv. Jag går istället på SFV:s linje och vill ha autenticitet som ett dokumentationsvärde. Jag tycker att autenticitet hos nyttosträdgården, kan vara ett självständigt värde.

Österbys parkanläggning och köksträdgård har inte medvetet omgestaltats sedan 1760-talet. I köksträdgården återfinner man fortfarande den ursprungliga terrassindelning och den västra muren, som troligtvis också är ursprunglig. Dock finns inget växtmaterial kvar som kan spegla 1760-talets val av växter. Parkanläggningen har på grund av bristen på skötsel och rationaliseringar på 1900-talet gjort att man kommit att förenkla anläggningen, men ingen överlagring av andra gestaltningsar har skett. Inte heller har anläggningen utvidgats sedan 1760-talet. Inte heller Hertzgården har gjorts om för att representera någon annan tidsålder än 1700-talet. Däremot har upprustningar skett, men dess 1700-talsuttryck har inte förändrats. När man ser på parken, herrgården och köksträdgården som ett sammanhang så har vi idag fortfarande kvar den historiskt tidsmässiga enheten.

NATURVÄRDEN

I köksträdgården finns idag inga större värden när det gäller flora och fauna, därför är inte botaniskt värde eller värdefull fauna med bland de värden som tas upp och utreds.

Klimatologiskt värde

Eftersom bruken geografiskt hamnat där de gjort på grund av bruksarbetet, har man fått utgå ifrån läget på gott och ont och försöka skapa det mikroklimat man behövde för sina odlingar. Det optimala läget för odling skapade man på Österby

genom terrängmodulering i form av en stenkant och terrasser. Genom terrasseringen har man skapat ett mikroklimat som gynnat odling av växter som i den lokala växtzonen inte skulle kunna odlas. Hela köksträdgården har modularats för att alla delar skall exponeras maximalt åt söder. De olika nivåerna kan också ge lite olika förutsättningar när det gäller vindstyrka och vattenförhållanden. Detta påverkas av hur nära i nivå man hamnat bruksdammen och hur den uppförda muren kan skänka lä åt de olika platserna i köksträdgården.

När man valde att placera fruktträden i prydnadsträdgården istället för i köksträdgården, har man kanske tänkt på att man ville slippa den skuggning och konkurrens om vatten och näringssämnen som fruktträden skulle kunna orsaka.

UPPLEVELSEVÄRDEN

Idag, i det skick som köksträdgården är, förmedlar den inte de upplevelser som en levande nyttosträdgård skulle göra. Det finns sig dock en känsla av respekt inför den köksträdgård som fortfarande kan ansas.

Anekdotvärde

Per-Adolf Tamm var väldigt mån om sin köksträdgård och omtalade dess exoter ofta i sina brev till släktingar. Det finns också historier om och kring hans nitiskhet när det gällde köksträdgården, till exempel gällande trädgårdspigans punktlighet på morgonen.

Pedagogiskt värde

Innerback har det pedagogiska värdet som ett förstärkande/övergripande motiv. Jag går istället på SFV:s linje och vill ha det pedagogiska värdet som ett dokumentationsvärde. Jag tycker att nyttosträdgårdens pedagogiska värde kan vara ett självständigt värde.

Som köksträdgården ser ut idag, med sin markmodulering, dess mur och byggnader i olika skick kan den berätta saker för oss om hur det en gång har varit och varför. Odlingstekniskt berättar byggnaderna hur man odlat under de olika århundradena. Terrasseringen och muren berättar för oss om hur man klimatanpassat denna yta för att få de bästa odlingsbetingelser. Ett stort värde är också att vi i och med den väl bevarade bruksmiljön finner köksträdgården i ett sammanhang. Detta gör i sin tur att man kan förstå dess utveckling i relation till hela brukets utveckling.

Rekreativt värde

Redan som köksträdgården är idag, erbjuder den rekreation för besökaren. Dels genom sitt mikroklimat och dels genom sitt ståtliga terrasserade utförande, till exempel kan besökaren ges en möjlighet att överblicka hela nyttosträdgården från övre terrassen.

RAÄ:S VÄRDERINSSYSTEM:

Följande värden utgår utifrån Riksantikvarieämbetets värderingssystem.

DOKUMENTVÄRDEN (HISTORISKA EGENSKAPER)

Personhistoriskt värde

Det finns många intressanta personer som ägt Österby och haft att göra med köksträdgården. Dock har vi ingen som kan pekas ut som skapare av köksträdgårdens 1760-tals utseende. Carl Hårleman kan vara en möjlig skapare eller kanske trädgårdsmästaren Petter Dillström. En viktig person på bruket var den trädgårdsmästare som hade hand om köksträdgården och parken. De mer intressanta trädgårdsmästarna är först då denne Peter Dillström, som Louis De Geer lät skola i Holland. Dillström kom bland annat att åt sin bruksherre hämta hem växter från De Geers hemland. Abram Öhring, som efterträdde Dillström, hade viktiga kontakter med trädgårdsmästare Kamff på Leufsta, som i sin tur hade kontakter med Linné. På 1800-talet finns trädgårdsmästare Sporre, som åt brukspatron Tamm kom att ha god hand om trädgårdens exoter.

Louis De Geer var den som genom sin skicklighet som bruksherre gjorde att Österby blev ett stort namn. Antoine De Geer var den som skapade det innehållsrika orangieriet. Johan Abraham Grills bouppteckning skvallrar om att orangieriet inte direkt missköts under bröderna Grills tid på Österby. Per Adolph Tamm var genom sin stora omsorg om trädgården och sin starka karaktär viktig för hela Österby.

Åren 1917 till 1932 bodde konstnären Bruno Liljefors på Österby, under denna tid var dock köksträdgården utarrenderad.

UPPLEVELSEVÄRDEN (ESTETISKA, UPPLEVELSEMÄSSIGA OCH SOCIALT ENGAGERANDE EGENSKAPER)

Arkitektoniskt värde

Eftersom det handlar om en nyttoträdgård, ger jag arkitektoniskt värde två definitioner. Den första betydelsen arkitektoniskt för de byggnader som finns i köksträdgården och den andra landskapsarkitektoniskt som en direkt överförd mening för landskapsarkitektur. Landskapsarkitektoniskt har köksträdgårdens idag kvar den terrasserings som härstammar från 1760-talet. De arkitektoniska värdena i köksträdgården får representeras av orangeri, de två vinkasten, växthuset, järntrapporna, järnstaket, och muren. Förutom järnstaket, järntrapporna och orangieriet är de alla ganska illa åtgångna.

Patina

I låter detta värde hamma som upplevelsevärde istället eftersom jag tycker att det är främst ett estetiskt värde i park och trädgårdssammanhang, inte något dokumentvärde. Stenkanterna, järntrapporna, muren och också de raserade vinkasterna har något som jag tycker man kan benämna patina. Dock är det i vinkastens och murens fall en dysker patina, som vittnar om ett onödigt förfall, men också ger oss en upplevelse av hur snabbt förfall sker i en anläggning. Järntrapporna och stenkanterna ger dock genom sin patina enbart en upplevelse av ålderdom och tid som något positivt.

Miljöskapande värde

Köksträdgården är en del av hela bruksanläggningen vilken än idag är en sammanhållen bruksmiljö med alla de byggnader som hör till. Samhället Österbybruk har dock växt och kommit nära in på bruket, men när man väl befinner sig i Österby bruks område är miljön komplett. Delar av brukets verksamhet pågick ända fram till 1970-talet, vilket gjort att miljön fortfarande är så väl bevarad.

Identitetsvärde

Norra Upplands bruksmiljöer är mycket viktiga för identiteten för denna del av Sverige. I dessa miljöer är alla komponenter viktiga för identiteten, köksträdgården tillsammans med parken, herrgården och övrig bebyggelse.

FÖRSTÄRKANDE, ÖVERGRIPANDE MOTIV

Förstärkande/övergripande motiv. Dessa är kvalitet, autenticitet(äkthet), pedagogiskt värde(tydlighet), sällsynthet och representativitet(regionalt, lokalt).¹⁸

Av de tre förstärkande/övergripande motiven blev enbart sällsynthet/representativitet kvar under denna rubrik. Detta eftersom värdesystemet för nyttoträdgårdar följs före värderingssystemet för bebyggelse.

Sällsynthet och representativitet (regionalt, lokalt)

Österby bruk är sällsynt på det vis att herrgården, parkanläggningen och köksträdgården inte medvetet omgestaltats sedan 1760-talet. Anläggningen har inte heller utvidgats sedan 1760-talet. Byggnader har restaurerats, men parkanläggningen och köksträdgården har inte medvetet förändrats, parkanläggningen har förenklats under 1900-talet på grund av minskad tid till skötsel.

SAMMANFATTANDE KULTURHISTORISK VÄRDERING

De värden som väger tyngst och kommer att bli mest vägledande för den fortsatta hanteringen av köksträdgården anser jag vara

Autenticiteten, Österby bruks köksträdgård har idag fortfarande kvar sin övergripande struktur och vissa element från den tid då köksträdgården anlades

på denna plats. Detsamma gäller om man ser på park, herrgård och köksträdgården som en enhet. Det **pedagogiska** värdet, vad anläggningen kan berätta utifrån sig själv i sitt nuvarande tillstånd, i sammanhanget med hela bruksmiljön om till exempel självhushållning. Markmoduleringen, dess mur och byggnader i olika skick om hur man har odlat under de olika århundradena och hur man klimatanpassat denna yta för att få de bästa odlingsbetingelser.

Köksträdgården, parken och herrgården bildar tillsammans en **arkitekturhistorisk** enhet, eftersom de alla tillkom vid samma omgestaltning. Sedan dess har de inte heller skett några större medvetna förändringar i denna enhet. Därför kan vi idag fortfarande se hur en köksträdgård som anlades på 1700-talet ser ut, vilket i sig har ett värde eftersom det är **sällsynt** i Sverige idag. Söker vi efter kunskap om köksträdgårdar i allmänhet under 1700-talet, kan vi även förstå till exempel varför man placerat och utformat köksträdgården på det sätt som man har gjort. På köksträdgårdens nuvarande yta har man en **kontinuitet** av odlande från 1760-tal till 1976. Odlandet på en del av ytan återupptogs 1999. Man har alltså i drygt två hundra år odlat på samma yta, den har inte minskat eller utökats. Trädgården har på något vis lyckats överleva köksträdgårdsöden på 1950-talet i och med att där varit en handelssträdgård. Sedan har den återupplivats av entusiaster på 90-talet. Kontinuiteten i odlandet får främst beskrivas som odling på samma yta genom alla former av odlingssätt i historien.

Det **klimatologiska** värdet är också väldigt viktigt på Österby. Det mikroklimat som man en gång skapade genom terrasseringen, orienteringen utefter väderstrecken och valet att placera fruktträden utanför själva köksträdgården, gör Österbys köksträdgård till en ypperlig plats att odla nyttoväxter på än idag. Det klimatologiska värdet har varit en förutsättning för det kontinuerliga odlandet i köksträdgården. **Arkitektoniskt** sett har vi idag fortfarande kvar den markmodulering som på 1760-talet skapades i köksträdgården. Det arkitektoniska sammanhanget mellan herrgård, park och köksträdgård har heller inte gått förlorat. När det gäller byggnader i köksträdgården finns orangeri, järnstaket och järntrapporna som idag fortfarande har kvar sitt arkitektoniska värde.

Köksträdgårdens tillkomst på 1760-talet innebär att vi har **tre århundraden** att värdera. Vad är då viktigast att betona från de tre århundradena? Vilka faktiska lämningar har vi idag och vilket århundrade är tydligast representerat i köksträdgården. Genom att markmoduleringen, med stenkanterna, orangeriet och kanske också muren är från 1700-talet är detta århundradet tydligast representerat i dagens köksträdgård. Idag är det bara växthuset, som härstammar från 1800-talet och de två vinkasterna, som tydligen är från sekelskiftet 1900, som inte representerar 1700-talets köksträdgård.

FOTNOTER

¹ Upplandsmuseets bildsamling. FLY 106. Flygtrafik AB, Bengtsfors. (Scan Upplandsmuseet)

² Lagen om kulturminnen, Svensk författningssamling 1988:950, 1§, 3 kap. Byggnadsminnen.

³ Beslut om byggnadsminnesförklaring 1996. (Scan AC)

⁴ Unerbäck 2002, s21

⁵ Unerbäck 2002, s22f

⁶ Unerbäck 2002, s21f

⁷ Unerbäck 2002, s21f

⁸ Grönvall 2002, s16ff

⁹ Grönvall 2002, s16

¹⁰ Grönvall 2002, s16

¹¹ se Bilaga 4

¹² se Bilaga 5

¹³ se Bilaga 4

¹⁴ se Bilaga 4

¹⁵ se Bilaga 4

¹⁶ se Bilaga 4

¹⁷ se Bilaga 2

¹⁸ Unerbäck 2002, s21f

ÖVERSIKTLIG BEVARANDESTRATEGI OCH MÅLSÄTTNINGSDISKUSSION

Den översiktliga bevarandestrategin anger de övergripande riktlinjerna för det framtida bevarandearbetet med Österbys köksträdgård och bygger på slutsatserna som dragits i den kulturhistoriska värderingen. Det är meningen att målsättningsdiskussionen skall kunna ligga till grund för bevarandearbetet i framtiden och vara ett underlag där man tar hänsyn till de kulturhistoriska värdena. Arbetet skall kunna användas av dem som i framtiden kommer att utföra åtgärder och förvalta Österbys köksträdgård.

Vilken bevarandenivå som är rimlig för Österby bruks köksträdgård begränsas idag framför allt av ekonomin. Därför delas åtgärdsförslagen upp i två nivåer. Den första nivån är sådana åtgärder som snarast måste tas itu med eftersom det på något sätt är akut, då vi kan riskera att förlora kulturhistoriskt värdefulla beståndsdelar. Den andra nivån visar på de åtgärder som är önskvärda om ekonomiska medel finns tillgängliga. En andra nivå kan inom vissa områden komma att innebära att en form av gestaltungsprogram upprättas, där olika åtgärder kan åskådliggöras mer i detalj, som till exempel materialval. Innan åtgärdsarbetet startas måste vidare undersökningar av köksträdgårdens göras av fackman inom byggnadsvården, för att undvika irreparabla misslag.

VAD SÄGER LAGEN?

I vår lagstiftning anser vi att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. En viktig del i kulturmiljövården bör också vara att visa upp värdefulla kulturmiljöer, en slags kunskapsförmedling. Detta kan i sin tur öka intresset för dessa miljöer och därmed bidra till försikthet gentemot dem.¹ Genom lagen om kulturmiljövården kan man skydda kulturhistoriskt värdefulla medvetet gestaltade platser genom att förklara dem för byggnadsminnen. Österby bruk är ett byggnadsminne, i vilket parken och köksträdgården ingår.

I KML 1998:950, står det följande att läsa om byggnadsminnen:

”En byggnad, park, trädgård eller annan anläggning som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde kan av länsstyrelsen förklaras som byggnadsminne.”

”Länsstyrelsen anger genom skyddsbestämmelser vilket sätt man skall underhålla och vårda platsen och i vilka avseenden platsen inte får ändras.”²

Köksträdgården ingår i det av länsstyrelsen, sedan 1996, utsedda byggnadsminnets skyddsområde. I de skyddsbestämmelser som upprättats av länsstyrelsen står det inget specificerat gällande köksträdgården. De skyddsföreskrifter som kommer närmast är följande:

”Skyddsområdet får inte ytterligare bebyggas. Ej heller får inom skyddsområdet vidtas sådana åtgärder med staket, murar, mark, vegetation, alléer, park, dammar och monument så att områdets karaktär förvanskas.”³

Detta har redan skett eftersom jord schaktats bort från en av terrasserna.

Florensdokumentet

År 1964 antogs ett dokument i Venedig, Venedigdokumentet, som behandlar bevarande och restaurering av minnesmärken och historiskt intressanta områden. 18 år senare gjordes ett tillägg med ambitionen att behandla historiska parker och trädgårdar på samma sätt. Parker och trädgårdar är emellertid inte statiska utan i högsta grad föränderliga med tiden. Därför behövdes särskilda direktiv som sattes samman av ICOMOS, International Committee of Monuments and Sites, och IFLA, International Federation of Landscape Architects. Dessa direktiv återfinns

i Florensdokumentet anno 1982. Dokumentet består av 25 artiklar, av vilka flera är relevanta för Österby.⁴

Många av Florensdokumentets artiklar måste man ta i beaktande när man befinner sig i ett bevarandeskeende. De viktigaste för Österby i detta stadium bör sannolikt vara artikel 15, 16 och artikel 25. Artikel 15 innebär i korthet att man skall genomföra noggranna studier och sammanställa en plan för kommande åtgärder innan en restaurering och eller rekonstruktion görs. Artikel 16 pekar på att man måste respektera de olika utvecklingsstadier som en anläggning genomgått. Man skall i princip inte ge någon tidsperiod företräde framför någon annan. Slutligen artikel 25 innebär att man skall främja all verksamhet som kan bidra till att de historiska anläggningarnas verkliga värden framhålls och gör de mer kända och uppskattade. Detta kan innebära att man främjar bland annat forskning, informationspridning, ökad kontrollerad tillströmning och tillgänglighet för allmänheten. För hela dokumentet, se Bilaga 1.

Intressenter

Det finns idag två ideella föreningar som vännar om kökssträdgårdens framtid, eftersom Bruno Liljeforsstiftelsen inte anser sig ha en ekonomi som gör att kökssträdgården kan förvaltas rättvis. Den ena av intressetföreningarna, Föreningen Orangeriträdgården i Österbybruk, FOÖ är intresserad av vad man historiskt sett odlade för växter, speciellt på 1800-talet, brukspatron Pehr Adolph Tamms tid på Österby bruk, eftersom han var verksam så länge på platsen. I den andra gruppen, Österbybruks rehabiliteringssträdgård, ÖRI, är man just nu i färd med att söka bidrag för att kunna ge kökssträdgården en ny funktion som rehabiliteringssträdgård. Man tänker sig också att hantverk skulle kunna vara en del i arbetet med en rehabiliteringssträdgård, två av de tre som använder keramikverksboden i stallet på Österby är intresserade av att medverka.⁵

Östhammars kommun och samhället Österbybruk är också aktörer i kökssträdgårdens framtida utveckling. Österby bruk är i sin helhet ett populärt turistmål också med kökssträdgården i dagens skick. Kommunen och samhället är liksom stiftelsen intresserad av en ökad tillströmning av turister till Österby bruk. Länsstyrelsen är också en av intressenterna i och med att platsen är ett byggnadsminne.

Förutsättningar

Innan man överhuvudtaget kan börja arbeta med återställandet av kökssträdgården måste man klargöra vissa saker. Till exempel varför nyttoavvärdningen upphörde? Om det berodde på utebliven lönsamhet eller mer fysiska skäl, som till exempel ett igensatt dräningsystem eller att möjligheten till bevätningsreglerats. Det är också viktigt att jorpprov tas för att kunna bestämma till exempel multhalt, näringsvärde och pH. Kanske behöver man installera någon form av bevätnings eller belysning. Man bör i ett tidigt skede också utreda de ekonomiska förutsättningarna. De kommer att få en avgörande betydelse för trädgårdens framtida drift och fortsatta existens. Kosnaderna för en isändsättning av en

nyttoträdgård och en prydnadssträdgård kan jämföras. Däremot är den kontinuerliga driften för en nyttoträdgård betydligt mer kostsam. Vem skall ansvara för driften, vem betalar driftskostnaderna? Vem tar hand om avkastningen med avseende på växproduktionen och en eventuell nettoavkastning? Målet med en kökssträdgård är ju inte anläggningen i sig, en nyttoträdgård handlar främst om avkastning. Men som värdebeskrivningen klargör, finns det i kulturhistoriskt avseende även andra betydelsefulla värden. Dessa värden kan man jämföra med de värden man ofta tillskriver prydnadssträdgårdarna.⁶

En nyttoträdgård är en av den bäst lämpade trädgården, för att möjliggöra åtkomst för handklappade, dessutom är de sinnliga upplevelserna många. Man bör dock ha detta i åtanke redan vid anläggandet för att inte missa de regler som finns för handklappanpassade miljöer.⁷

FÖRSLAG TILL ÖVERGRIPANDE MÅL FÖR BEVARANDET

Historia

Kökssträdgården med dess indelning i fyra terrasser anlades under 1760-talet i samband med de omdaningar som var på gång på Österby. 1976 upphörde det sedan 1760-talet kontinuerliga odlandet på terrasserna. Den östra och den övre terrassen har brukats under de senaste åren. För några år sedan schakrades jord bort från den nedre terrassen varvid terrassens plana yta förstördes. Hela kökssträdgården avgränsas från prydnadssträdgården genom en nivåskillnad i form av en stenkant, vid den högsta terrassen tas nivåskillnaden upp av en slänt.

Den byggnad som idag benämns orangeriet byggdes troligen på 1790-talet. Då ersatte den en byggnad som också benämnts orangeri. Vinkasten tror man att de tillkom runt sekelskiftet 1900. Det nedbrunna orangeriet är från första hälften av 1800-talet och växthuset som idag inte har några fönster kvar, är också från 1800-talet.

När muren tillkom är oklart, den kan vara ursprunglig. Det kan vara den vi ser på 1764 års karta, det har tidigare funnits grindar i murens tre öppningar. Nästaket ned mot parken är troligen från första hälften av 1900-talet. Järnstaket rustades åren 2000-2001, sträckningen är antagligen den ursprungliga, svårt att veta när det är tillverkat. Man vet inte vad det beror på att delar av staketet är av trä. Var det fanns gångar i den historiska kökssträdgården är svårt att avgöra, antagligen där det var mest praktiskt att gå. Trapporna inne i kökssträdgården och trapporna i stenkanten är svåra att tidsbestämma, på järnhållarna finns det ett namn ingraverat som kanske kan ge någon tidsbestämning. Placeringen av trapporna känns så naturlig så de borde ha funnits trappor på dessa platser redan då kökssträdgården var nyanlagd.

Nuläge och hotbild

Österby bruk är idag ett nägorlunda välbesökt turistmål. Parken är trots bristande underhåll en omycket plats som lyckats med att behålla en charm och ståtlighet

som kökssträdgården i sitt nuvarande skick saknar. Kökssträdgården är inte en del av det Österby bruk som turister besöker idag.

När man beslutade att göra en värdeplan för parkanläggningen utelämnade man kökssträdgården. Riktlinjer saknas därför nu när flera intressenter vill utveckla kökssträdgården. Dessutom riskerar bruksherrgårdsmiljöns helhet att gå förlorad om inte kökssträdgården bevaras.

Målsättningsdiskussion

Intresseföreningarna behöver stöd och riktlinjer för att kunna se det värde som finns i bruksherrgårdsmiljön som helhet och de specifika värden som kökssträdgården har. En övergripande plan behövs.

Det är 1700-talet som är tydligast representerat i dagens kökssträdgård. Än idag finner vi mycket av den autentiska anläggningen på Österby. Ingen omgestaltning har skett och kökssträdgården upplevs i ett sammanhang med resten av bruksanläggningen både arkitektoniskt och arkitekturhistoriskt. Den arkitektoniskt och arkitekturhistoriskt viktiga gestaltningen med terrassering, orienteringen utefter väderstrecken och en placering av fruktträden i prydnasträdgården har givit de klimatologiska förutsättningarna. Allt detta, som man kan se idag i Österby kan säga oss något om främst 1700-talet kökssträdgård.

Det finns byggnader i kökssträdgården som kan berätta om olika sätt att odla. Byggnaderna, i vitt olika skick, härsammar från olika århundraden och berättar om olika tiders odlings tekniker. Detta tillsammans med kontinuiteten av odlande, ända fram till 1970-talet, talar för att inte enbart visa upp kökssträdgården såsom 1700-talets. Här man en plats där man istället försöker visa de tre århundradena av kontinuerligt odlande bidrar man också till att förstärka kökssträdgårdens pedagogiska värden. En kökssträdgård där man återigen odlar ger plats för rekreativa värden och bidrar också till möjligheter till upplevelser av sinnliga värden. Odlandet och avkastningen är det primära i en kökssträdgård och härmed finns chansen att placera det kontinuerliga odlandet i fokus. Detta ger möjligheter till odlande av ett stort antal traditionella växter och användande av olika odlings tekniker, där man införlivar också de olika byggnaderna.

Eftersom källmaterialet när det gäller växtmaterialet på Österby är bristfälligt kan man inte begära att man skall ge en exakt bild av hur Österby har sett ut under årens lopp. Men utifrån den information som finns kan man utgå ifrån att det växtmateriel som användes i andra delar av Sverige också användes på Österby. Det blir istället viktigare att fokusera på ett levandegörande av kontinuiteten i odlandet och de odlings sätt som existerat. Dessutom krävs ett återinförande av kopplingen till resten av herrgårdsanläggningen och att värdet av den ursprungliga gestaltningen och dess betydelse för kökssträdgården framhävs.

Detta sätt att bevara möter upp de båda intresseföreningarnas intressen i kökssträdgården, även om deras intressen inte varit med och styrt. Intresseföreningarnas uttalande intressområden är från FÖÖ:s sida det historiska odlandet och från ÖRT:s de rehabiliterande värden som kökssträdgården kan

erbjudas, i samband med till exempel hanterverksutövande. När det gäller intresseföreningarna likväl som samhället Österbybruk, kommunen och Bruno Liljeförssutiftelsen är all uppmärksamhet och alla åtgärder för kökssträdgården positiva. Eftersom det kan ge till exempel ökad turisttillsströmning och därmed ytterligare uppmärksamhet och kanske en chans till inkomster som kan ge större möjligheter att bevara och utveckla kökssträdgården.

En viktig del måste också vara att visa upp och informera allmänheten om anläggningen, för att bland annat öka intresset för miljön och då förhoppningsvis bidra till ökad försiktighet gentemot den.

Nivå 1

En värdeplan bör upprättas och anläggningen bör studeras och dokumenteras av fackman och dess fortlämnad säkras. En värdeplan skall bland annat försöka levandegöra kökssträdgården och dess historia, visa på kopplingen till resten av anläggningen och bidra till att föra fram information om anläggningen till besökaren. Värdeplanens riktlinjer bör omfatta kökssträdgårdens viktigaste kulturhistoriska värden, de som därmed blir vägledande för den fortsatta hanteringen av kökssträdgården.

Värdeplanen bör också innehålla underhålls- och skötselföreskrifter för kökssträdgården. Den syftar också till att vara ett underlag till genomförandet av de konkreta åtgärderna i högre grad än värdeprogrammet och innehåller då projekteringar av åtgärderna.

Det mest akuta måste åtgärdas snarast, eftersom dessa insatser syftar till att motverka att vi förlorar viktiga värden och strukturer. Funktionen hos en kökssträdgård får inte gå förlorad.

Nivå 2

Den bevarandestrategi som jag tror skulle fungera bäst för att förstärka de värden som finns i dagens kökssträdgård är "att levandegöra". Enligt definition är levandegörande den pedagogiska verksamhet som syftar till att berätta om historien på platsen.⁸ På Österby vill jag återskapa kökssträdgårdens historia främst i form av odlande, odlings tekniker och byggnaders funktioner. Skapa referenser till rester från tidigare utvecklings stadier, ge associationer till hur det en gång kan ha varit. Eftersom källmaterialet är bristfälligt när det gäller växtmaterialet och sättet att odla på, bör man studera tidsenliga källor, trädgårdslitteraturen från 1700, 1800 och 1900-talet, vilket säger oss mycket om vad och hur man odlade, även om litteraturen inte gäller specifikt för vår anläggning. Men det är självklart viktigt att man försöker att leta ytterligare i källmaterialet, den stora mängd som finns ger kanske en möjlighet att finna ytterligare information.

Genom att visa på odlande under tre århundraden ger man en rikligare bild av kökssträdgården än om man skulle visa på enbart 1700-talets odlande. Den ursprungliga gestaltningen, 1700-talet på platsen kommer inte att få ge avkall, den har varit en förutsättning för odlandet på platsen och kommer snarare att

ge besökaren den kunskap som hittills finns om anläggningen. Uställningen kan också kompletteras med material som man kan ta med sig ut i kökssträdgården, någon form av informationsblad. Det är också uti föredra någon form av guidning.

i kökstädgården, som kan ha med pedagogiska inslag. Detta kan till exempel innebära att man får prova på något arbete, känna på en varmbäns egenskaper

Man kan arbeta med tillfälliga utställningar. Till exempel tillfälliga kompositioner av inbjudna konstnärer/designers, där man låter olika år ha olika tema på de olika terrasserna. Bara man håller sig inom ramen för odlande på 17, 18 och 1900-tal. De olika byggnaderna kan också efter iordningsställande användas för utställningar, inom samma ram som kompositionerna på terrasserna. Ett drömscenario är också

att det nedbrunnna orangieret skulle kunna byggas upp. Då skulle parken åter kunna få sina exoter på sommarhalvåret. Det finns mycket som man kan arbeta med, det viktigaste är bara att man kontinuerligt måste dokumentera alla åtgärder. Annars kan man i framtiden inte förstå och följa den eventuella utvecklingen under 2000-talet.

[illegible]

The diagram shows a rectangular plate with a longitudinal crack and a circular hole. The crack is located on the left side of the plate, and the hole is on the right side. The plate is subjected to a tensile load N applied at the ends. The stress distribution is indicated by arrows along the crack and the hole. The coordinate system (x, y) is shown with the x -axis along the length of the plate and the y -axis perpendicular to it. The crack is labeled 'KRECKA' and the hole is labeled 'HÅL'. The plate is labeled 'PLATT'.

Fig. 18 Plan över dagens köksträdgård, delområdet.

TERRASSERNA, VÄXTMATERIALET OCH ODLANDE

Nuläge och hotbild

Idag odlar medlemmar ur föreningen FOÖ hela den östra och hela den övre terrassen. Den östra terrassen är indelad i två delar. Den mellersta terrassen förfogar föreningen ÖRT över. Denna terrass och den nedre som FOÖ förfogar över är beväxna med ogräs och sly. På ytorna finns en stor mängd glassplitter. Från den nedre terrassen har jord schaktats bort och man har också ett upplag med brunnen gödsel på terrassen.

Hoten mot nedre terrassen är främst att den även i fortsättningen inte skulle skötas, fungera som ett gödselupplag och en yta som man fortsätter hämta matjord ifrån. När denna yta inte sköts är risken att också nedre vinkastet och nedre delen av muren också behandlas på ett liknande sätt. Alla terrasser står troligtvis inför samma hotbild, om de inte brukas och underhålls, då ger de ingen information om vad köksträdgården var till för. Ger inte uttryck för de värden som trots allt finns på denna plats. En risk är också att allt mer sly växer in på terrasserna.

I dagens köksträdgård kan man inte finna några spår efter vad man haft för olika grö- och rotsaker under olika perioder i historien. Men då kallmaterialet pekar på att växtmaterialer antagligen inte skiljer sig markant mot det man vanligen odlade i köksträdgårdar finns olika sätt att komma vidare. I trädgårdslitteratur från den aktuella tidpunkten man söker finns mycket information att hämta. Det kan också vara intressant med eventuella reseskildringar eller om man kan finna information från andra bruk eller herrgårdars köksträdgårdar. Ett alternativ är också att försöka ta sig igenom mer av Österby bruks arkivmateriel.

Målsättningsdiskussion

Vad är möjligt att göra för att bevara denna struktur så att det är möjligt att förstå varför man valt att terrassera ytan? Vilken nivå skall man lägga arbetet på? Som det ser ut idag är det bara frivilliga organisationer som arbetar med odlingen på sin fritid. Detta faktum gör att målsättningen inte bör sättas allt för högt i en första nivå. Men vad kan man sträva efter om ekonomiska medel plötsligt finns tillgängliga?

Nivå 1

Ett första steg bör vara att rensa ytorna, som inte odlas, från glassplitter. Ta bort det sly som växer på terrasserna. En noggrann inventering bör göras för att se om det finns några nytto- eller prydnadsväxter kvar. Genom en ogräsinventering kan man se hur närlingsrika olika ytor är. Därigenom kan man kanske se var till exempel drivbänkar har varit placerade. Efter detta bör ytorna brännas för att se om några frön som legat i marken gro. Om detta sker tas dessa växter om hand och man försöker klargöra om och när de odlats och varför. Dessa kan då utifrån

vad de använts till placeras på lämplig plats. Därefter kan man försöka se om markmoduleringen på terrassen säger något om hur ytan odlats. Har det funnits några fasta gångar på terrassytorna? Om man nu på detta stadium inte är redo att gå vidare till nivå 2, skall ytan växlighet hållas låg, detta genom gräsklippning eller att låta exempelvis får beta ytan.

Börja söka upp äldre sorters fröer av de nyttoväxter som funnits i våra köksträdgårdar under 1700-, 1800- och 1900-tal, knyta kontakter med lämpliga fröfirmor. Något som är viktigt att tänka på när det gäller växval, är att lokala sorter och odlingsstradition bör tas till vara så långt som möjligt. Avsätta tid till att söka igenom mer av Österby bruks arkivmateriel.

De terrasser som redan odlas bör få en indelning i olika bäddar utifrån de mått man rekommenderade i trädgårdslitteraturen. Man måste också tänka på placering av kompost och kanske också en plats där man kan lagra stallgödsel.

Nivå 2

Om det finns pengar till arbetskraft som kan ta hand om större uppodlade ytor kan de ytor som ännu inte odlas börja brukas. Genom de strukturer man kan se i trädgården och utifrån den tidsenliga trädgårdslitteraturen kan man börja planera hur bäddarna skall se ut.

Ekologiskt odlande bör förespråkas, alltså ingen användning av kemiska bekämpningsmedel eller handelsgödsel. För att slippa besvär med växtsjukdomar och förhindra bland annat jordrethet är det bra att ha ett 4-årigt växelbruk för ettåriga grödor. Därigenom skapar man också en publikvänligen trädgård, eftersom trädgården ändrar utseende från år till år. Vart fjärde år har man gröngödsling. Det är lämpligt att samarbeta med någon djurgård i närheten för att få tillgång till stallgödsel. Ett trevligt inslag i en begränsad del av nyttoträdgården kan vara hönor, eftersom de tillför gödsel. De kräver dock daglig tillsyn. Andra inslag kan vara bisamhällen, pollineringen ger en bättre fruktsättning och honungsproduktionen kan anses som en produkt av nyttoträdgården.⁹

BYGGNADER

Nuläge och hotbild

Orangeriet har under sommaren 2004 fått glas i sina karmar. I växthuset fattas glaset och man har spant plast över fönsterramarna för att kunna använda huset som drivhus. De byggnader som är värst illa därnär är de två vinkasterna, de är närmast ruiner idag.

Det man främst riskerar när man låter byggnader förfalla är efter år är att de snart kommer att försvinna utan närmare eftertanke på vad byggnaderna har använts till.

Målsättningsdiskussion

Tyvärr har jag själv ingen kunskap om byggnader. Jag vet inte vad som är möjligt att åtgärda, men förhoppningsvis kan man genom att successivt jobba med åtgärder öka intresset och sprida kunskaper om byggnadernas betydelse i kökssträdgården.

Ett drömscenario är att starta en återuppbyggnad av det nedbrunna glasorangeriet för att återigen kunna ha sydfrukter i kökssträdgården. Men detta är kanske inte något som egentligen är möjligt när det gäller en helt ny konstruktion som antagligen är väldigt kostsam att bygga och underhålla.

Bild 39 Här stod det gamla orangriet förut.

Nivå 1

Det är väldigt viktigt att dagens utseende på byggnaderna dokumenteras och att någon form av byggnadsvårdare anlitas för att konstatera de olika byggnadernas skick och möjligheter.

Om det inte finns en plan som kan följas för hur orangriet även invändigt skall renoveras, så skall en sådan upprättas. Växthuset kanske fortfarande går att radda och ges fönster, ordentligt tak och en lämplig inredning. Vinkasten måste efter dokumentation tas om hand på lämpligt sätt för att se till att de inte är farliga för besökare i kökssträdgården. Som ruinet, kan de sedan visa genom sin placering och genom att de förses med en informationsskylt vad de har haft för funktion i kökssträdgården.

Nivå 2

Eftersom man under sommaren kommer att färdigställa orangriets utsida så borde det vara rimligt att starta arbetet med insidan. När huset har ställts i ordning borde man försöka använda det, den optimala användningen är återigen som ett orangeri, även om kallhuset var benämningen under 1900-talet. Antal växter och höga kostnader för uppvärmning, kan göra att delar av orangriet kan användas för utställningar.

En återuppbyggnad av vinkasten skulle vara en viktig sak för kökssträdgården. Ett alternativ är att installera uppvärmningsmöjligheter i båda vinkasten, men att man använder dem på olika sätt, då behöver man inte utnyttja uppvärmningssystemen varje år i båda byggnaderna. Det beror lite på vad man i framtiden har tänkt sig att använda byggnaderna till. För att driva upp plantor på våren, ha persikor, vinstockar osv.

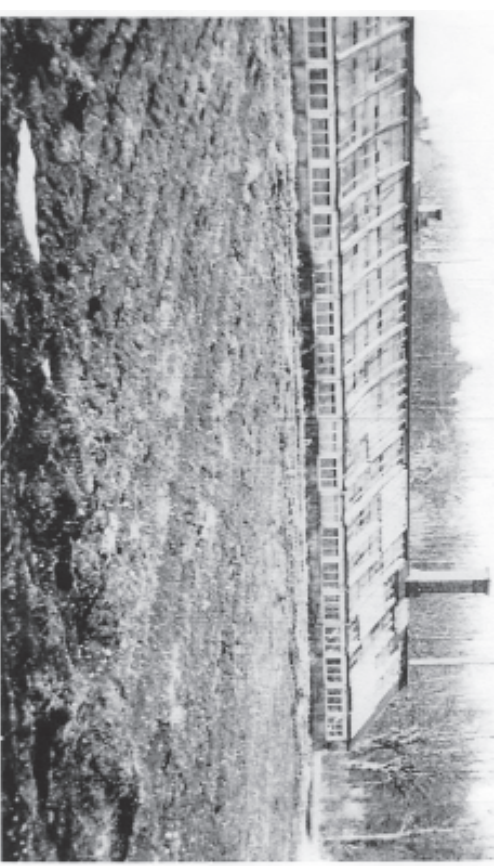

Fig. 19 Nedre vinkastet.¹⁰

MUREN MED SPALJÉER

Nuläge och hotbild

Muren är den västra avgränsningen för köksträdgården. Genom murens placering skapas ett mikroklimat i köksträdgården.

Muren är förfallen och görs inget snabbt är den antagligen svår att rädda. På vintern kan fukt tränga in i muren, eftersom tegelstaket och på vissa platser plåttak, inte är tillräckligt skött. Jag kan inte avgöra om muren i sin helhet kan räddas.

Målsättningsdiskussion

Murens största värde är det mikroklimat den bidrar till att skapa, vilket gör köksträdgården till en optimal plats att odla på. Men den har också ett stort värde i den symbol den är för ett bruks köksträdgård. Den är tillverkad av brukets egen slagsten och tegel.

Nivå 1

För att några som helst åtgärder skall kunna göras, måste expertis snarast möjligt bedöma murens och dess grindars skick, dokumentera, och om möjligt tidsbestämma dem. Finns inte ekonomiska medel för att reparera muren och grindarna måste ytterligare förfall hindras, till exempel tak läggas på och stöd måste sättas upp för att hindra att muren faller ihop. Expertis måste anlitas för att föreslå åtgärderna.

Nivå 2

En fullständig reparation/renovering av muren och dess grindar, en skötselplan bör också upprättas för att förhindra förfall. Muren skall ha tegelrak, grindar och spaljéer skall bestå av trä.

GÅNGSYSTEM, STENKANTEN, STAKET, TRAPPOR, SLÄNTEN OCH "MELLANYTOR"

Nuläge och hotbild

Inga egentliga gångar finns idag i köksträdgården. Man kan dock ana sig till var man brukade gå. Slänten mellan övre och östra terrasserna är överväxt av högt gräs och ogräs. I slänten finns de två trätapporna och i linje med dem, i stenkanten, finns de två trapporna av järnhällar. Trätapporna, järntrapporna, järnstaket, nästaket och stenkanten är i gott skick.

En köksträdgård, som inte tas om hand, till exempel genom att gånger helt växer igen eller att långt gräs inte slås, ger inte köksträdgården ett värdigt utseende. Inte heller ger det besökaren en rättvis bild av en köksträdgård, som ofta var väldigt välskött på en plats som denna.

Målsättningsdiskussion

Var det fanns gånger i den historiska köksträdgården är svårt att avgöra. Det gångsystem man tidigare haft i köksträdgården borde ha uppstått där det var naturligtast att förflytta sig. Detta måste ha gett upphov till packning av marken, vilket borde kunna upptäckas vid en utgrävning av de ytor som troligen kan vara platser där det funnits gånger. Då kan också upptäckas vad för material som användes på gångarna.

Nivå 1

Först är det viktigt att få ”mellanytorna”, såsom slänten att se välvärdad ut. Slå av det höga gräset och ogräset på dessa ytor för att ge ytorna ett mer städat uttryck. De naturliga ytorna för spaserande klipps kortare än övriga ytor, för att ge upplevelsen av gånger, utan att kräva för mycket arbetsinsats. Vid behov underhåll av stenkanten, trätapporna, järnstaket, nästaket och järntrapporna.

Nivå 2

För att få reda på var man hade gånger i köksträdgården kan man gräva ut på de ytor som är troligast att man gick på. Eventuell packning och kanske också olika markmaterial kan då dyka upp. Man kan kanske få reda på vad man historiskt sett hade för material på gångarna. Det kan nu bli aktuellt att återställa gångarna med material som utifrån utgrävningarna kan anses historiskt försvartat.

En intressant plats är ytan framför orangeiet. Kan man ha använt denna yta på något speciellt sätt? Kanske ställdes exoter ut här, vid oväntade fina besök till herrskapet. Man vill då visa upp sitt fina orangei och dess exoter, men kanske var det inte såsom för att låta växterna vara utomhus dygnet runt? Kom då herrskapet in i köksträdgården från entrén vid stallbacken eller den norra järntrappan?

INFORMATION

Nuläge och hotbild

Så som situationen är idag finns ingen information tillgänglig för en eventuell besökare. Risken är att besökare inte uppfattar köksträdgårdens alla värden om information om platsen inte ges. Man går kanske också miste om de positiva saker som fungerande informationsspridningen kan medföra, det vill säga ett ökat intresset för miljön som då förhoppningsvis för med sig en ökad förskiktighet gentemot den.

Målsättningsdiskussion

För att levandegöra köksträdgården och dess historia och även göra ett besök mer givande, är det ett bra sätt att ge den eventuella besökaren information om platsen. Detta kan göras på många sätt, varav jag enbart kommer att föreslå några.

Det är viktigt att redan tidigt i ett bevarandearbete sprida information om platsen eftersom skicket på köksträdgården idag gör det väldigt svårt att uppfatta dess värden.

Nivå 1

Tillverkning och spridande av informationsmaterial, till exempel i form av planscher, i anslutning till anläggningen. Informationsmaterialet skall berätta om köksträdgårdarnas historia i Sverige, köksträdgårdens historia, anläggningens värden och om de målsättningar man har med arbetet med köksträdgården.

Nivå 2

I och med iordningställande av köksträdgården kan informationsförmedlingen successivt utökas genom att till exempel mer i detalj gå in på växmaterialet, odlingsstekniker och odlingsförsättningar. Man kan till exempel märka ut vad som odlas och till vad detta användes/kan användas, man kan få möjlighet att röra växter, prova på odlingsstekniker och kanske volontärarbeta. Det är viktigt att under högsäsong försöka guida i anläggningen, en levande guide kan fånga mer intresse än skrivet material.

VAD STYR MÖJLIGHETERNA FÖR BEVARANDE?

Den situation som Österby befinner sig i idag innebär att man ännu inte förfogar över några medel förutom den tid och det arbete som intresseföreningarnas medlemmar lägger ned på sin fritid. Föreningen ÖRT har under våren ansökt om pengar för skapandet av en rehabiliteringsträdgård, beslut om detta kommer först i höst. Begreppet rehabiliteringsträdgård är svårt att definiera. Det är ett väldigt vitt begrepp som är upp till var och en att tolka. Om ansökan ger upphov till en utbetalad summa måste någon form av budget utformas. Sedan bör expertis kontaktas för att de åtgärder som nu blir möjliga att genomföra sker på rätt sätt. Det är också viktigt att man genom budgeten beräknar med ett fortsatt underhåll för den nivå man lyft köksträdgården till. Förutom vårdplan bör också en skötselplan upprättas. Länsstyrelsen borde redan 1996, när området blev ett byggnadsminne, upprättat ett vårdprogram för att sedan få till stånd en vårdplan och en skötselplan för köksträdgården. Dessutom skulle de förfallna byggnaderna och muren ha innefattats i de arbeten som 1995 utfördes på stallgårdens byggnader.

EKONOMISKT HÅLLBART?

Det är orimligt att kräva att de historiska köksträdgårdarna med ytor på några hundra kvadrater upp till ett par hektar skall kunna bära sig ekonomiskt. De är utifrån dagens mått mätt små anläggningar som inte kan täcka sina egna kostnader.

Under växtsäsongen, april till oktober, behöver man ungefär två heltidsanställda på en halv hektars odlingar. Det beror i viss mån på personalens kompetens,

odlandets intensitet och tillgången på maskiner och redskap. När det gäller avsättning för produkter är möjligheten att sälja sina produkter till en herrgårds- eller gårdsbutik eller ett samarbete med en restaurang på plats en stor tillgång. Har man som på Österby mindre arealer är en lokal marknad att sälja sina produkter på en försättning. Transport och lagring minimeras och man kan sälja för direktkonsumtion vilket vanligtvis ger smakriktare bättringar.¹¹

ÄNDRING AV ATTITYDEN GENTEMOT KÖKSTRÄDGÅRDAR

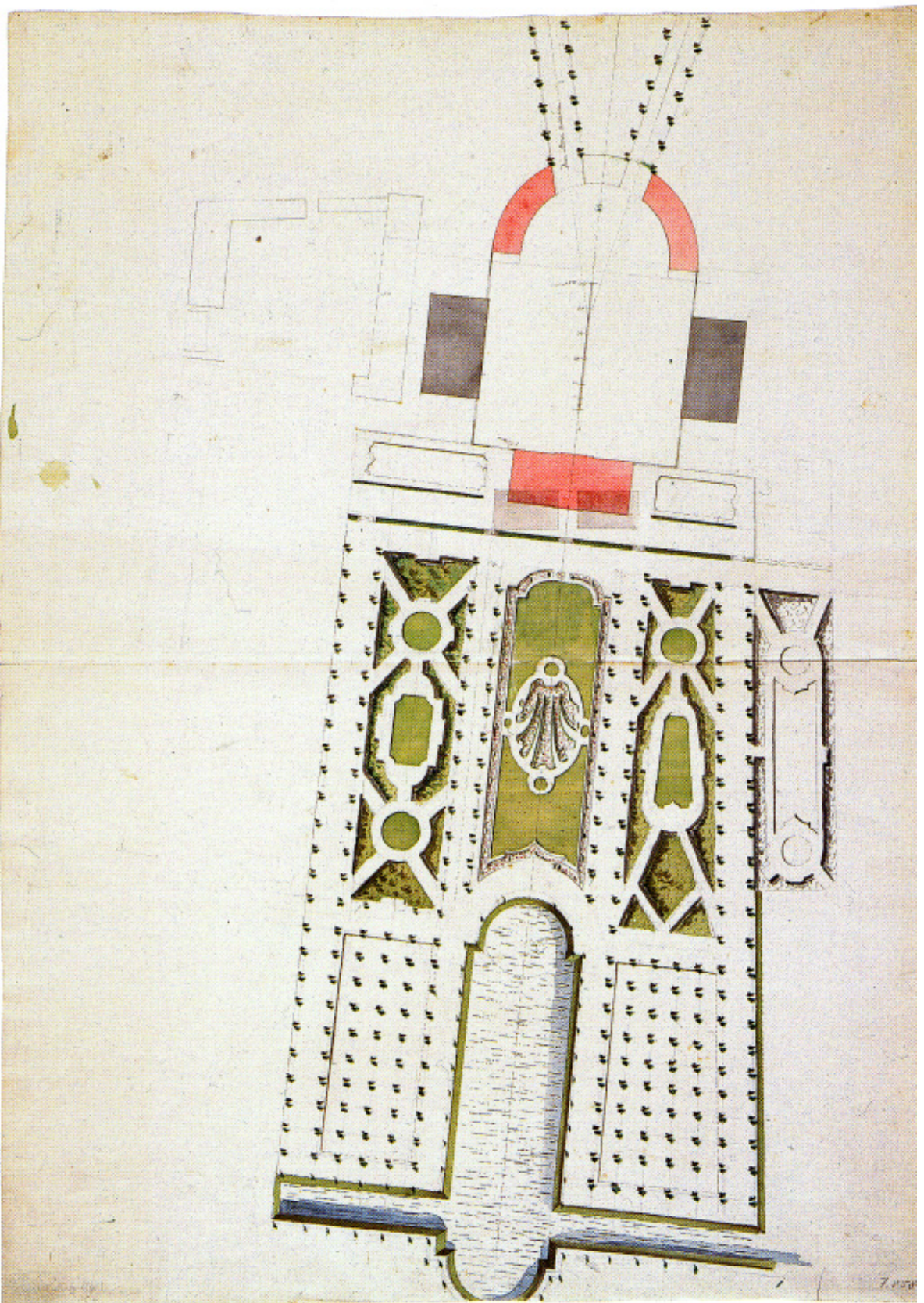
Det krävs en ändring av attityden gentemot köksträdgårdar i allmänhet, men också inom de enskilda anläggningarna. På Österby ser man idag tydligt hur dess betydelse har underskattats, man har låtit förfallet gå väldigt långt. Vanligtvis när bevarandåtgärder utförs på olika anläggningar kommer de gröna områdena sist i tur. När det gäller parkmark har ofta någon form av underhåll ägt rum, till exempel gräsklippning, kanske beroende på närheten till herrgårds- eller slottsbyggnaden. Köksträdgårdarna däremot, kan ligga undanskymda och ofta har ytan övergetts, vilket har resulterat i ett snabbt förfall. Ofta tas dessa ytor därför inte med i bevarandearbetet. Vad detta beror på kanske varierar från plats till plats, men kanske anar man att arbetet med dem är så oerhört kostsamt eller så har man låtit förfallet gå så långt att man inte vågar ta tag i arbetet. Underförstått är att det är fråga om en grön yta, vilka alltid värderas lägre än byggnader, men detta är också fråga om en i sin tur lagt värderad grön yta. Kunskapen om vad köksträdgårdarna har betydelse för de miljöer de är en del av, finns inte idag. Detta är anslutligen också en del av problemet. Därför krävs det studier i ämnet, lokalt, regionalt och i Sverige som helhet.

FOTNOTER

- ¹ Laine 2002, muntlig uppgift
- ² Lagen om kulturminnen, Svensk författningssamling 1988:950, 1 §, 3 kap. Byggnadsminnen
- ³ Beslut om byggnadsminnesförklaring 1996, s2
- ⁴ Bonnier(red.) 1996, s7
- ⁵ Wrede 2004, muntlig uppgift
- ⁶ Grönvall 2002, s19f
- ⁷ Grönvall 2002, s21f
- ⁸ Geijerstam 1998, s33
- ⁹ Grönvall 2002, s23
- ¹⁰ Privat samling, Larsson, T. Österbybruk. Fotograf okänd. (Scan AC)
- ¹¹ Grönvall 2002, s25

Harlemans plan (Andersson et al(red), 2000, s78)

REFLEKTION

Egentligen startade jag mit examensarbete med tanken att jag inte skulle göra ett vårdprogram. Detta berodde främst på att det inte fanns så stor chans att det inom en rimlig framtid skulle finnas ekonomiska medel nog till att starta med de bevarandegårdar som Österbys köksträdgård var i så akut behov av. Jag hade istället tänkt att det vore till mer hjälp för de två intresseföreningarna om jag kunde underlätta och förbereda dem redan nu för en eventuell restaurering i framtiden, så att man då skulle kunna göra det absolut bästa av situationen. Arbetet skulle då utgå ifrån hur andra resonerat kring restaureringar av köksträdgårdar. Frågor som till exempel: Vilka mål hade man med en restaurering, hur löste man situationen ekonomiskt och vilken funktion ville man att köksträdgården skulle ha? Använde man sig av någon form av expertis och har man nu något viktigt att förmedla till den som står inför ett eventuellt bevarandearbete med en köksträdgård?

När jag kommit en bit med arbetet hade jag svårt att veta hur jag skulle kunna komma vidare. I det skedet blev jag uppringd av en medlem från en av intresseföreningarna. Hon berättade att de var i färd med att söka pengar för att kunna starta med ett bevarandearbete, som skulle kunna ge köksträdgården en funktion som rekreationsträdgård. En sådan situation skulle innebära att det behövdes ett vårdprogram.

Den del av arbetet med vårdprogrammet som tagit mest tid och som jag redan i inledningsskedet trodde att jag skulle få problem att avsluta, var studierna av det historiska källmaterialet. Trots att jag lagt ned allför mycket tid i de olika arkiven har jag bara gått igenom en bräddel av allt material som finns om Österby. Vidare studier kanske skulle kunna ge mer information om köksträdgården på Österby, det är inget jag idag vet. Genom detta har arbetet med målsättningsdiskussionen och värdebeskrivningen blivit lidande. Värderingsarbetet och målsättningsdiskussionen skulle jag ha velat diskutera med någon som har erfarenhet inom området.

Under arbetets gång har min målsättning med köksträdgården saktat ändrats. När jag ännu inte hade arbetat klart med värdebeskrivningen var jag helt inne på

att det absolut bästa man kunde göra med köksträdgården var att jobba för att den genomgående skulle uppvisa 1700-tal. Eftersom odlandet trots allt varit kontinuerligt på denna plats och det är odlandet som är huvudsaken i en nytoträdgård, har jag beslutat att jag vill verka för att levandegöra hela trädgårdens historia. Det skulle inte kännas rätt att borse från två hundra år av odlande på platsen.

Upplägget av arbetet har fungerat bra. Det kändes bra att finna en värderingsmodell som var utarbetad för köksträdgårdars särskilda värden, jag tror annars att det hade varit svårt att arbeta enbart med en värderingsmodell som utarbetats för bebyggelse. Målsättningsdiskussionens upplägg har jag inspirerats av genom att studera olika vårdprogram, jag tyckte det system jag valde är relativt lätt att överskåda.

Jag har valt att inte ha så mycket kontakt med intresseföreningarna under arbetets gång. Jag har istället helt utgått från värderingen för att kunna se vad som är viktigast att inrikta sig på. Om det då råkar sammanfålla med det som intresseföreningarna vill ha ut av köksträdgården så är det enbart ett lyckligt sammanträffande. Eftersom länsstyrelsens konsulterade landskapsarkitekt kontaktas i ett så sent skede, har en kontakt med denne inte varit möjlig i mitt arbetsstätt. Jag vet dock inte om det hade påverkat mit arbete om jag hade haft den kommunikationen.

Kartmaterialet över Österby är relativt omfattande. Jag har valt att begränsa mig till att ha med det kartmaterial som visar på den utveckling som skedde närmast innan och i och med anläggandet av dagens köksträdgård och parkanläggning.

Beträffande bilagorna om köksträdgårdshistoria, bruksanläggningar i Uppland och 1700-talets trädgårdslitteratur, har jag valt att ta med dessa eftersom jag tycker att de kan vara viktigt att studera dem för den som är extra intresserad av köksträdgårdar och Österby. 1700-talets trädgårdslitteratur främst för att förstå hur man resonerade när man anlade köksträdgårdar under 1700-talet. När det gäller köksträdgårdshistorien så kan det vara bra med en resumé av utvecklingen i Sverige. Bruksanläggningarna i Uppland kan vara bra att läsa som en bakgrund till historiken.

KÄLLFÖRTECKNING

LITTERATUR

- Alm, G et al(red.), 2000. *Carl Hårleman Människan och verket*. Byggeförlaget.
- Andersson, T; Jonstoft, T & Lundqvist K (red). 2000. *Svensk trädgårdskonst under bjälundra år*. Stockholm
- Bergman, J. 1842. *Uppåta och dess nejder*. s 93-94. J. E. Lundström förlag. Jönköping
- Bonnier, A C & Lundquist, K. 1996. *Historiska parker och trädgårdar - ett arv att värda och sköta*. Gotab
- Drevon, Johan Frederik Hendrik de, 1780, *A journey through Sweden, translated into English by W. Radcliffe*, London
- Douhan, B. 1990. *Bråk i Uppland*. Reprocentralen Uppland.
- Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården. Trän sörmländska herrgårdar och bakgrunder*. Värnamo
- Geijerstam, J af. 1998. *Miljön som minne- att göra historien levande i kulturlandskapet*. Riksantikvarieämbetet, Helsingborg.
- Grönwall, E. 2002. *Förvalning av historiska nyttoträdgårdar*. Statens fastighetsverk
- Hallén, M. 1945. Österby bruksamhälle under 1700-talet uppsats för konsthistoriskt seminarie högre avdelningen den 8 nov 1945.
- Hansson, M & B, 2002, *Kökesträdgårdens historia*. Kristiansstad
- Holdebrand, K-G. 1957. *Fugerstadsbrukens historia I, Sexton- och sjuttonhundralden*. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.
- Holmberg, J(red). 2001. *Park & trädgård i kulturarvsperspektiv- en dokumentation från temadagen Trädgårdar & parker, historia & förvaltning*. Göteborg
- Holmbring, J-Å. 1997. *Patron på Österby bruk*. Probus förlag HB. Stockholm
- Israelsson, L. 1996. *Kökesträdgården del gröna arvet*. Helsingborg
- Jansson, M. 1998. *Trädgårdsmästarebostaden i Österbybruk I: Danneborghsgården, Österbybruk*. Danneborghsgårdens hembygdsförening (10s). s 4-7

- Kjellberg, S(huvudred). 1967. *Slott och herrgårdar i Sverige, Uppland 2*. All hemsförlag Malmö
- Lind, E & Thulin, J A(red). 1939. *Svenska trädgårdar Del I*. Svenska yrkesförlaget AB, Stockholm
- Lindblom, A; Berg, G & Svensson, S(red). 1934. *Nordiska museets och skansens årsbok, Fålaburen*. Victor Petterssons bokindustriaktiebolag. Stockholm
- Linneé, C von. 1888. *Carl von Linnés ungdomsskrifter*. Ser 1. Stockholm.
- Lundberg, E(red). 1930. *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar*. D. 1. Stockholm
- Lundberg, E(red). 1931. *Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar*. D. 2. Stockholm
- Lyberg, L. 1980. *Österbybruk: kartor med beskrivningar över Österby bruk 1627-1840*. Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholm universitet
- Rollin, C G. 1841. *Beskrifning öfver Österby bruk*. Uppsala (innehåller en plancharta)
- Selling, G. 1991. *Svenska herrgårdar under 1700-talet*. AB Grafiska gruppen. Stockholm
- Söderlund, E & Wretblad, P E. 1958. *Fugerstadsbrukens historia III, Nittonhundraldet*. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala
- Tiias, D. 1896. *Dagbok öfver HKH kronprinsen Gustafs resa igenom Bergslagen*
- Tigerstedt, Ö. 1957. *Fugerstadsbrukens historia, IV, kanalkad*. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.
- Uneräck, A. 2002. *Kulturarvshistorisk värdering av byggnader*. Wikströms. Uppsala
- Uppsala universitets årsbok 1899, *Bidrag till lännsbeskrifning öfver Carl von Linné*. Uppsala

ANDRA KÄLLOR

Beslut om byggnadsmålnesförklaring, Länsstyrelsen Uppsala län, ärende nr 22-2890-94

Lagen om kulturminnen, Svensk författningssamling 1988:950, 1§, 3 kap. Byggnadsminnen.

Upplandsmuseet, Uppsala

Blent, K. 1996. Österbybruk, Stallbacken, Yttre upprustning 1995.

Upplandsmuseet. (ingen sidnumrering)

Upplandsmuseets bildsamling:

FLY 106. Flygtrafik AB, Bengtsfors. Verksamhetsår 1933-1993

FLY 104. Flygtrafik AB, Bengtsfors. Verksamhetsår 1933-1993

Park och trädgårdspersonal vid Herrgården. Foto: Fredrig Högborgs Atelier, Södertälje. 1884.

Gimo- Österby AB Arkiv, Lövstabruk

Akt nr: FI:246-2. Karta från 1764.

Akt nr FI:1. Antoine De Geers bouppreckning från 1756.

Akt nr FI:246-2. Plan över Österby bruk 1764.

SOFI, Uppsala

Akt nr: 21114, Tamm-Götlind, M

Akt nr: 21254, kort nr 143, Tamm-Götlind, M. 1951, Uppteckningar från

Österbybruk

Akt nr: 21254, kort nr 144 , Tamm-Götlind, M. 1951, Uppteckningar från

Österbybruk

Landsarkivet, Uppsala

Österby bruks arkiv:

Akt nr: B1:2. Handlingar rörande bruket

Akt nr: B1:22. Bouppreckning J A Grill 1799

Akt nr: D4:1. Tillträdesstymer vid tillträde av ny arrendator i kökssträdgården
Kartor, register 1:

Nr 3:178, Charta öfver herrgården och en del av Österby bruk, 1770.

Nr 6:207(stora svarta lädan) Drivhus, 2 fasadskisser och en planritning

Akt nr: A1:53. Journalbok 1762

Akt nr: A1:58. Journalbok 1763

Akt nr: A1:62. Journalbok 1764

Akt nr: A1:70. Journalbok 1767

Akt nr: A1:74. Journalbok 1768

Akt nr: A1:81. Journalbok 1770

Akt nr: A1:85. Journalbok 1771

Akt nr: A1:92. Journalbok 1773

Nordiska museets arkiv, Stockholm

Herrgårdsundersökningen, Österby, Uppland

Tekniska museets arkiv, Stockholm

Avid Gumaelius samling(AG):

Serie: K00001 Fotografier rörande Österby bruk

Volym 002.005 Fotografier av kartor.

Serie: J00001 Kartor och ritningar

Volym 001 Avritningar av kartor.

KÄLLMATERIAL I PRIVAT ÄGO:

Fotografier:

Glasorangeriet, Larsson T, Österbybruk. Fotograf okänd. Från omkring år 1956(-57)
Nedre vinkastet, Larsson T, Österbybruk. Fotograf okänd. Från omkring år 1956(-57)
Övre vinkastet, Bild 1 & Bild 2, Larsson T, Österbybruk. Fotograf okänd. Från omkring år 1956(-57)

MUNTLLIGA UPPGIFTER

Ahrland, Åsa, 2003-04-01
Laine, Christian, 2002-01-20
Wrede, Eva, 2004-04-09
Eva Wrede, 2003-12-10, 2004-04-09, 2004-05-27
Olle Mattsson, 2004-05-26
Barbro Westergren, 2004-05-26
Malla Jansson, 2004-05-26

De foton där källhänvisning ej ges, fotograf AC (författaren).

BILAGA 2

Trädgårdsmästare vid Österby bruk

1649 – 1652 I räkenskapsboken är upptaget två trädgårdsmästare, Per Carlsson och Olle Israelsson. En man vid namn Per Mattson i Knaby skötte om Humlegården.

1697 Herr Påvel

1740 – 1745 Olof Rising (bor på Långgatan, se 1742 års karta)

1745 – 1752 Petter Nordstedt (bor på Bokhållaregatan, men inte i bokhållarebostaden, bor antagligen i den västra flygeln, drivhuset med ett rum och kök till trädgårdsmästaren)

1752 – 1763 Petter Dillström (bor på Bokhållaregatan, bostaden repareras 1758)

1763 – 1789 Abraham Öhring (Bor från år 1786 i Bokhållaregården, här kommer trädgårdsmästarna att bo till 1929)

1789 – 1798 Ol Gabriel Kammarbom

1799 – 1826 Jan Erik Österberg

1824 – 1830 Jan Erik Sporre

1827 – 1837 Erik Kjellgren

1837 – 1846 Anders Petter Asklund

1846 – 1854 Lars Fredrik Bergström

1854 – 1867 Per August Andersson

1868 – 1873 Carl Löfgren

1873 – 1901 Clas Magnus Malmqvist

1901 – 1909 Hugo Wallentin Karlsson

1909 – 1918 Karl Axel Olof Åbrink

1919 – 1929 Johannes Johansson, Lindström, arrendator

1929 – 1938 Johan Lindgren (har affär i Baudous hus, adress: Grindv. 7)

1938 – Einar Åsberg (har affär, adress: Blomsterv. 4)¹

FOTNOTER

¹ Jansson 1997, s4f

BILAGA 3

Drevon, Johan Fredrik Hendrik de, 1780, *A journey through Sweden, translated into English by W. Radcliffe*, London:

S 106-108

”Osterby, an estate, and a forge,(...) Belonging to Messrs. Grill and Pyll, from whom I had received an invitation. I arrived there at seven in the evening, and, leaving my servant and voiture at the inn, walked to the manor-house, in which Mr. Pyll resides. He reviewed me with much politeness, insisted upon sending for my voiture and servant, and introduced me to his lady, whom I found engaged at tea, with about twenty persons of both sexes entirely dressed in black. These I was informed, were some of the officers and persons employed in the mines, who, with their wives, came every Sunday in this ceremonial dress, to pass the day with their Patron. After tea, mr Pyll led me to the apartment intended for me, and from thence to the garden, in which I found all the company assembled. There I was surprised to see in chests, the most beautiful orange-trees, citron-trees, and other productions of warm climates, which, however, I was told were only thus exposed for about six weeks of the year, being preserved at other times by the artificial heat of green-houses. The garden is very beautiful, and the Dutch taste has been exactly initiated in the arrangement of it; but I could perceive neither peach nor apricot in the open air. The gardener, who, like most of those in Sweden, had learned his trade in Holland, told me that, by heating the green-houses in winter, it was easy to preserve them, and even to make them blossom, but that no means had yet found of obtaining the fruit. The supper was cheerful, and an air of good-nature prevailed, highly preferable to the artificial politeness and elegance of higher ranks. You know I have some reliance upon my skill in physiognomy, and I confess to you, that, though my ignorance of their language prevented my taking part in the conversation of these miners, I had no scruple to believe them amongst the worthiest of mankind. They were cheerful, and I thought the goodness of their hearts made them also happy.

s. 112

”Upon our return from Osterby, we again walked in the garden, where, notwithstanding the rigour of the climate, I saw melons and ananas, as fine as any produced in Holland.”

s 120-121

Even the absence of the owners does not at all prevent visitors of this sort from taking up their residence in these apartments; they are at those times received and supplied with necessaries by an intendant, called verwalter. This custom was observed at Löstå, where, on the day after my arrival, I was invited to lodge at the family seat by the intendant of Mr de Geer. (Drevon hade rekommenderats

to de Geer, som var på resa to sin bro) The house is inferior in appearance to that of Osterby, but the gardens, which are the most northerly of Europe, are much larger and more magnificent. Most of the fruits are obtained by artificial heat; and even the mulberry tree, the marshmallow and virgin's bower, which with us endure the cold of the whole year, are here preserved in orangeries during the summer, and in the winter in hot-houses. Yet the verdure was very pleasing, and there were some beautiful flowers, such as I was astonished to see in a country, which, for eight months of the year, is covered with snow.

BILAGA 4

1700-TALET'S KÖKSTRÄDGÅRDAR

Under 1700-talet kom en ny stark grupp att investera i mark, i denna grupp ingick bland annat bruksägare och handelsmän. Även om man inte bosatte sig permanent på sina gårdar kom man att iordningställa trädgårdsanläggningar på gårdarna.¹ Under 1700-talet började man pröva på allt mer olika sorter och experimenterande med olika odlingsstekniker blev vanligare, till exempel svampodling.²

Frön

Under 1600-talet skickade adelsmännen och borgarna efter sina trädgårdsförer från andra länder, eftersom detta var det enda sättet för dem att få tag på frön. Men omkring 1720 startade Johann Allich en fröfirma. Firman var inte speciellt stor och dess hela sortiment rymdes på ett arks ena sida. Efter ett tag fick han dock efterföljare. De växter som man återfann i firmornas frölistor var främst nytovväxter.³

Några väldigt kalla vintar i början av 1700-talet gjorde att de flesta fruktträden i Sverige dog. När man skulle börja ersätta träden fanns det inte så många sorter kvar i Sverige och man insåg att det skulle ta tid att uppföröka dem. Man importerade därför fruktträd, det kom dock inte att fungera i Sverige. Sorterna var inte tillräckligt hårdiga, därför var man tvungen att börja uppföröka fruktträd i större skala för att få träden hårdiga också i Sverige.⁴

Fröer till de vanligaste gröns- och rotsaker importerades också trots att man kunde uppföröka materialen i södra Sverige. Den rådande ekonomiska teorin sade dock att man borde producera mer inom landet. Därför fick Carl von Linné pengar till resorna i Sverige då han inventerade vilka växter som det var möjligt att odla i landet. Plantager kom då att anläggas på olika platser i landet för detta syfte.⁵ Självförsörjningen som ideal gällde både i landet i stort som i hos enskilda hushåll.

Trädgårdsmästaren

Det var inte enbart förebilderna för trädgårdsanläggningarna man återfann på kontinenten, här hämtade man också ofta sin trädgårdsmästare. Främst handlade det om Holland och Tyskland. Trädgårdsmästarna kom med nya idéer från ett helt annat klimat än i Sverige, med sig tog de nya tekniker och ett växmaterial som ännu var oprövat i Sverige. Det dröjde en bra bit in på 1800-talet innan man i Sverige själv kom att utbilda sina egna trädgårdskunniga. Dock fortsatte det ändå att vara vanligt att man fick sin praktik, som trädgårdsmästare på en större anläggning ute i Europa.⁶

Trädgårdsmästarens bostad lag ofta centralt i anläggningen i anslutning till trädgården, vilket visar på vilket viktigt person trädgårdsmästaren var. Hade man en större ekonomiträdgård hade trädgårdsmästaren under sig ett arbetslag av trädgårdsarbetare. Hans uppgifter bestod förutom av att planera nyttoträdgårdens

odlingar att ansvara för prydnadsträdgården och eventuella anläggningar av nya delar i denna, då ofta utifrån egna ritningar. Han skulle också vara kunnig i byggnadskonst eftersom trädgårdsmästaren var ansvarig för konstruktion av växthus, kast och drivbänkar. Beträffande planeringen av nyttoträdgårdarna resonerade man på ett annat sätt jämfört med prydnadsträdgården. Nyttoträdgården hade stora krav på funktion, vilket medförde att det var nödvändigt att någon som kände till den praktiska verksamheten kunde stå för den detaljerade utformningen. Alltså inte en trädgårdsarkitekt, som man ofta anlätade för att planera prydnadsträdgården.⁷

Den huvudnäring som bedrevs på godset, vad det nu än var, gav förutsättningen för trädgårdens existerande. Dess lönsamhet kom att avspegla sig i trädgården. Ju lönsammare verksamheten var, desto kompetentare trädgårdsmästare kunde till exempel anställas. När hela verksamheten genomgick en lönande period kom trädgårdsanläggningen ofta att ändras eller utvidgas och närliggande hade en nedgång kunde delar av anläggningen komma att förfalla. Kom det bättre tider igen sattes produktionen i trädgården igång igen, ibland på en ny plats i trädgården.⁸

Den estetiska utformningen

Under renässansen hade man i trädgårdarna integrerat nytto- och lustodlingarna. Under stora delar av 1700-talet kom Versailles med sin park och trädgård att vara idealet för nordens bättre bemiddlade. Barockens stilideal påbjöd en central axel med symmetrisk kvartersindelning, dessutom innebar detta att man mer och mer kom att separera köks- och lustträdgården för att inte distrahera den arkitektoniska sammansättningen. Mycket för att de årsstidsyrda växterna i köksträdgården inte skulle störa kompositionen. Men ändå kunde till exempel en del kvarter, som anses höra till nyttoträdgården, i form av fruktodlingar att ligga centralt inom barockparken.⁹

Mot slutet av 1700-talet kom istället den engelska stilen att bli förebilden. Det engelska idealet stämde dåligt överens med den praktiska köksträdgården. I en köksträdgård fanns ingen plats för romantiska spatiseringar, här arbetade och svettades människor i en doft av dynga som steg upp från odlingsbäddarna. Därför placerades köksträdgården gärna avskilt, så långt som möjligt från huvudbyggnaden. Detta trots att innehållet och storleken på köksträdgårdarna ofta ökar. Ett annat sätt att osynliggöra köksträdgården var att inhägnad den med höga murar, vilket inte heller var någon nackdel för det som odlades innanför murarna. Entréerna var få och bestod vanligen av en huvudentré för herrskapet och flera mindre, oansenligare för köksträdgårdens arbetare. Detta betydde dock inte att man tappat intresset för odling av nyttoväxter. Tvärtom, självförsörjning var viktigt i frihetstidens Sverige.¹⁰

Beträffande de stilideal som gällde i köksträdgården, så växlade de inte som i prydnadsträdgården. Det kvadratiska grundmönstret kom att behållas från renässansen ända in i modern tid.¹¹

Orangerier

Modet att bygga orangerier, övervintringshus för exotiska, frostkänsliga växter uppstod på 1600-talet bland de högre stånden. Man ville överträffa varandra när det gällde exotiska växter och lade ned mycket tid och kraft på sina skrythyggen. Orangerierna blev väldigt praktfulla och man experimenterade med olika känsliga växter såsom bland annat fikus, citrus, lager, rosmarin, persika, pomeransträd, granatäpple, aprikos och ananas. Även vinkast, en enklare form av väggfasta växthus, som användes för spaljering av vindruvor, persikor- och aprikosträd och drivning av meloner och den svårödlade ananassen, blev vanliga. Man experimenterade också med udda grönsaker i drivbänkar.¹² Egentligen är orangeri inte en byggnad utan den del av trädgården där citrusträden växer.¹³

Carl von Linné(1707-1778) studerade under sin livstid både vilda och odlade växter. När Linné var föreståndare för Uppsala botaniska trädgård förmedlade han både planter och frön till ett stort antal trädgårdssägare. Hans elever skrev lokala floror som avhandlingar utifrån de hertgårdsinventeringar de genomförde. En del av dem kom också att göra långa insamlingsresor då de sände hem frön från nya växter de upptäckt.¹⁴

Om man vill bilda sig en uppfattning om hur trädgårdarna såg ut i Uppland under första hälften av 1700-talet menar TH. M. Fries 1899 att man kan använda sig av de Linnenska manuskripten och dåtidens trädgårdslitteratur. De skall enligt honom ge en god bild av 1700-talets utseende. Det som är iögonfallande när man vill bilda sig en uppfattning av hur trädgårdsskötseln såg ut vid de större hertgårdsanläggningarna, var att den dominerande roll som köksträdgårdsväxterna och fruktträden tog. I jämförelse med prydnadsväxter, parkträd och buskar.¹⁵

Växtmaterialet

För 1700-talets växtmaterial, se Bilaga 6. En sammansättning av växtmaterialet finns också i:

Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården. Från sömländska herrgårdar och bakgårdar*.

Värnamo

Hansson, M & B, 2002, *Köksträdgårdens historia*. Kristiansstad

1800-TALETS KÖKSTRÄDGÅRDAR

Under 1800-talet klassade man köksträdgården högt. Det var inte längre enbart självhushållning som gällde. Man såg den ökande stradsbefolkningen som potentiella kunder för sina produkter, därför utökade man sina odlingsarealer. Så många olika grönsaker som man odlade i köksträdgårdarna på 1800-talet hade man varken tidigare eller senare i historien.¹⁶

Man ville kunna erbjuda hushållet färska grönsaker så stora delar av året som möjligt, därför odlade man sorter med olika mognadstid och sådde i intervaller. Man lagrade vinterfrukt och rotsaker till vintermånaderna. Färska grönsaker kunde också erbjudas genom odlande i orangeri och drivbänkar. Man började förutom

nyttoväxter att dra upp blommor, inte bara för att ha i prydnadsträdgården. Man ville också ha snittblommor och krukväxter inomhus i herrgårdarna.¹⁷

Orangerier och växthus

Under mitten av 1800-talet lärde man sig att konstruera en bärande järnkonstruktion som man kunde täcka helt med glas. Man fick nu möjlighet att ha än mer ljuskälvande växter i sina orangerier. Uppvärmningssystemet ändrades också vilket gjorde att klimatet blev bättre för växterna, till exempel ökad luftfuktighet.¹⁸

Denna mångsidiga produktion krävde flera olika sorters växthus. De hade olika temperatur, ljusförhållanden och luftfuktighet. Specialväxthus för ananas, vinkast för vindruvor och glasklockor för enskilda växter. Bänkgårdar, varmbänkar för drivning, kallbänkar för avhärdning av växthusväxter som skulle ut på sommaren och uppdragning av planter. När det gäller gödselmedel är bland annat guano och benmjöl nya under 1800-talet. Man komposterade, men detta hade trädgårdslitteraturen redan beskrivit på 1700-talet. Ohyra rökte man tobak mot inomhus och utomhus förespråkades att spruta med medel som innehöll till exempel nikotin, arsenik, men såpa användes också ofta.¹⁹

Redskap och fröer

På 1800-talet fanns i redskapshoden en stor mängd hjälpmedel för köksträdgårdens skötande, eftersom köksträdgårdarnas storhetstid var nu, så hade man också utvecklat en enorm specialisering av redskapen. 1830-talets mest revolutionerande maskin var kanske gräsklipparen, men till en början var det nog effektivare med lie.²⁰

Man odlade mycket frukt och bär under 1800-talet, därför kommer spaljeringskonsten att utvecklas avsevärt.²¹

Den ökade efterfrågan på nyttoväxter gav upphov till att fröffrmmor och handelsträdgårdar etablerades i och i utkanten av städerna. På slott- och herrgårdar började man ofta utarbeta torgförsäljning inne i städerna.²²

Redan under 1700-talet hade köksträdgårdarna på herrgårdarna börjat arrenderas ut, men det blev vanligare i slutet av 1800-talet. De trädgårdsmästare som tyckte att köksträdgården allt för länge kommit i skymundan välkomnade chansen att arrendera marken. Gick verksamheten bra kunde man kanske spara pengar för att köpa egen mark till en handelsträdgård.²³

Växtmaterialet

Växtmaterialet som man använde under 1800-talet i våra svenska köksträdgårdar finner man sammanfattat i:

Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården. Från sömländska herrgårdar och bakgårdar*.

Värnamo

Hansson, M & B, 2002, *Köksträdgårdens historia*. Kristiansstad

Eller så kan man välja att leta i trädgårdslitteraturen från 1800-talet, varav följande två volymer är att rekommendera:

Lundström, A. 1852. *Handbok i trädgårdsskötsel*. 4 uppl. Stockholm

Müller, D. 1858. *Trädgårdsskötsel*, 2 uppl. Stockholm

1900-TALETS KÖKSTRÄDGÅRDAR

På 1930-talet blev användandet av kemiska bekämpningsmedel och konstgödsel vanligare i köksträdgårdarna. Samtidigt blev arbetskraften allt dyrare på grund av samhällets strukturmvändning. Man rationaliserade odlingarna, man hade bara några få grödor, ytor tilläts växa igen eller så slogs flera anläggningar ihop för att skapa ekonomiskt hållbara enheter.²⁴Ett annat alternativ var att arrendera ut till en handelsträdgård. Låg anläggningen längs en järnväg eller i närheten av en stad, hade man stora möjligheter att få sina produkter sålda. Fruktdodlingen hade fortfarande stor betydelse för hertgårdarna, utvidgningar och nyanläggningar gjordes till och med i början av 1900-talet. Hertgårdarnas växthus och bänkgårdar började utnyttjas till att odla exotiska växter, driva upp grönsaker för att kunna sälja dem tidigt på säsongen och också krukväxodling. Det var lätt att sälja, jordgubbar, hallon, primörer såsom sparris och krukväxter. Ett annat alternativ var att anläggningarna fick bli till planskolor.²⁵

De kemiska bekämpningsmedel som kom att utvecklas under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var syntetiska och hade namn som DDT och formalin. De framställdes industriellt och såldes i butiker. En del av trädgårdsmästarnas yrkesskicklighet hade tidigare bestått av egen tillverkning av bekämpningsmedel. En kunskap man nu inte längre hade behöv av.²⁶

Fröer

De företag som sålde fröer minskade sina sortiment, efterfrågan hade allt mer likriktats. Orangeri, växthus och bänkgårdar ödelades, hela köksträdgårdar lämnades att förfalla. Trädgårdsmästarnas kunnande och växtutbudet kom att utarmas till följd av detta.²⁷

Växtrmaterialet

Samma sak gäller här som för 1800-talet; sammanfattat:

Flinck, M. 1994. *Tusen år i trädgården. Två sönnländska herrgårdar och buegårdar*. Värnamo

Hansson, M & B, 2002, *Köksträdgårdens historia*. Kristiansstad eller från trädgårdslitteraturen, från tidigt 1900-tal:

Abelin, R. 1907. *Koloniträdgården. En bok för stadshor och industrisambällen. Svenska arbetare tillägnad*. Stockholm

Lind, G. 1909. *Egnahemssträdgården. Handledning vid den mindre trädgårdens skötsel*. Stockholm

FOTNOTER

¹ Flinck 1994, s47

² Flinck 1994, s49

³ Israelsson 1996, s12

⁴ Flinck 1994, s 47f

⁵ Flinck 1994, s 47f

⁶ Grönwall 2002, s12

⁷ Grönwall 2002, s 12f

⁸ Grönwall 2002, s 13

⁹ Israelsson 1996, s15; Hansson 2002, s113; Grönwall 2002; s11 & Flinck 1994,s

47

¹⁰ Israelsson 1996, s15; Hansson 2002, s113 & Grönwall 2002, s11

¹¹ Grönwall 2002, s13 & Flinck 1994, s39

¹² Israelsson 1996, s15; Hansson 2002, s113 & Grönwall 2002, s11

¹³ Hansson 2002, s129

¹⁴ Flinck 1994, s47

¹⁵ Uppsala universitets årsbok 1899, s12f

¹⁶ Flinck 1994, s96

¹⁷ Flinck 1994, s98

¹⁸ Flinck 1994, s93

¹⁹ Flinck 1994, s98

²⁰ Hansson 2002, s164

²¹ Hansson 2002, s145

²² Grönwall 2002, s13

²³ Flinck 1994, s102

²⁴ Grönwall 2002, s13

²⁵ Flinck 1994, s109

²⁶ Hansson 2002, s163

²⁷ Grönwall 2002, s13

BILAGA 5

BRUKSANLÄGGNINGAR I UPPLAND

”Bruksatrakternas herregårdar ha framför all sin särprägel i vackert smidda stängsel och grindar eller i gjutjärnsurnor av egen tillverkning eller i en vackert byggd mur av grönskimrande slaggsten.”¹

Det 30-åriga krigets mobiliseringskonjunktur ledde till ekonomiskt uppsving inom svensk järnhantering. Under senare delen av 1600-talet gick England mot ekonomisk och marin ledarsällning. Där rådde brist på skogsråvara, varför Sverige med god skogstillgång och bra sjövägar fick stå för den grundläggande järntillverkningen. De uppländska brukten hade närheten till Dannemoraberget, skogen och vattensystem, vilket kan förklara deras placering.²

Bruksanläggningarna har ursprungligen inte vuxit fram med krav på tilltalande utformning. Hyttor, smedjor och sågkvarnar placerades givetvis intill dammar och fall. Bostadshus och administrativa byggnader byggdes i närheten och utefter tillfartsvägar.³

Under de uppländska järnbrukens gyllene ålder, vid 1700-talets slut, den så kallade frihetstiden, ändrades dock detta. Man började göra industrianläggningarna till små uppvisningsanläggningar utifrån rådande estetiska värderingar. Detta berodde dock inte enbart på den ändrade ekonomiska situationen på brukten.⁴ En bidragande orsak var också att de uppländska brukten 1719-21 råkade ut för ryssarnas härjningar och att åtskilliga av dem jämnades med marken. Leufsta och Forsmark drabbades svårt, medan Österby kom lindrigare undan. Här förstördes endast de magasin och bodar, som låg utmed kusten. Den troligaste orsaken till detta är att fienden inte torde bege sig långt in i ökänd terräng, där man inte kunde skyddas av sin flotta.⁵

Förändringarna av brukens anläggningar blev relativt likartat genomförda. Detta berodde på att brukten styrdes enväldigt av bruksherrarna och som samhällen betraktat var relativt små. Bruksherregårdarna blev centrala i samhällena och utscendemässigt dominerande trots att de ofta låg avsides, innanför murar och otiliggängliga för traktens invånare. När en vanlig herregård skulle anläggas var man mån om dess placering och samhörighet med omgivningen och de ger ofta ett intryck av att ha växt upp på den plats där de står. Man kan låta sig imponeras av bruksherregårdarnas ståtlighet och parkernas utformning. Här får man ändå intrycket att ägarna varit tvungna att visa sin makt över den svårhanterliga naturen, när de måst placera anläggningarna intill bruksdammarna på sankar och fuktiga marker.⁶

Leufsta bruk

Den tid då de uppländska brukten hade sin glansperiod benämns frihetstiden. Den som anses ha lagt grunden till denna högkonjunktur hundra år tidigare, var en man vid namn Louis De Geer. Man förknippar honom mest med Leufsta bruk, som var ett av de bruk som brändes av ryssarna 1719. Louis son Charles De Geer gick nu i täten för utvecklingen inom byggnadskonsten och påbörjade en återuppbyggnad av bruket. Han lät bland annat uppföra en ny huvudbyggnad. Det kan vara så att Leufstas utscende på 1730-talet, när anläggningen var fullt utbyggd blev ett ideal, som man i möjligaste mån försökte efterlikna och övertäffa. Man vet inte om trädgården skönades av branden eller om han lät rekonstruera dess utscende. Den tidigare anläggningen kan ha anlagts av Johan Hårleman. Charles De Geer använde sig av honom på Stora Wäsby och anläggningar bär spår av ett viss släktskap, jämför man Leufsta med anläggningen Noor av Hårleman är mitpartiet nästan identiskt gestaltat. På en målning över anläggningen från omkring 1700, består köksträdgården av regelbundna kvarter.

Det finns anteckningar om kontakter mellan den vetenskapligt intresserade Charles De Geer och Akademiträdgårdens härskare, Carl von Linné. 1744 åter trädgårdsmästaren på Leufsta, Kampff, till Uppsala där han studerar växter i Akademiträdgården. Han medför också växter från sin resa. 1746 reser han återigen till Uppsala. Med sig har han ett orangeritrid som Charles De Geer skänker till Akademiträdgården. Det finns också noter om andra intressanta kontakter, bland annat köptes sparsknoppar från Stockholm 1744 och 1775 fick man en leverans av olika frön från Kungsträdgårdens trädgårdsmästare Anders Källström.⁷

Gimo bruk

Jean Jacques de Geers son Louis d.y. sålde 1756 Gimo bruk till Stockholmsfirman Finlay & Jennings. När denna firma upplöstes kom herr Finlay ensam att sätta igång med nybyggnadsarbeten på bruket. Observera likheten med Österby, där ett handelshus inträdde på bruket borgade för förändringar. Dock kom Gimo att säljas till ännu en stockholmsköpman, direktören för ostindiska kompaniet Jean Henri Le Febvre, innan huvudhuset, efter Jean-Eric Rehnns ritningar stod färdigt.⁸

På den väldiga generallplan som Jean-Eric Rehn upprättat över Gimo, ser man att det ligger små köksträdgårdar på båda sidor om de två sidoflyglarna. De har regelbundna kvarter och enligt traditionen är de indelade i smala sängar. De är också omgivna av plates-bandes med frukträd. Planen kom inte att genomföras i sin helhet, utan Rehn själv och trädgårdsmästaren Carl Lindberg, någon eller båda två, har sedan omarbetat denna. Carl Lindberg kom till bruket från Stockholm någon gång 1767-68 och hade då med sig en avsevärd mängd med frö. På lantmäterihandlingen från denna tid ser man att köksträdgården fått större plats, strallgården flankeras också av inhägnade rätvinkliga kvarter. Trädgården ansågs i mitten av 1770-talet vara någorlunda färdig och det färdiga resultatet kan ses på en plan från 1790.⁹

FOTNOTER

- ¹ Lundberg 1930, s7
- ² Holdebrand 1957, s4f
- ³ Lundberg 1931, s13f
- ⁴ Lundberg 1931, s13f
- ⁵ Tigerstedt 1957, s556
- ⁶ Lundberg 1931, s13f
- ⁷ Lundberg 1931, s117
- ⁸ Lundberg 1931, s121ff
- ⁹ Lundberg 1931, s123f

BILAGA 6

TRÄDGÅRDSLITTERATUR FRÅN 1700-TALET

Den trädgårdslitteratur som kom ut på 1700-talet behandlar främst nyttoträdgårdarna, Österbys köksträdgård är dessutom anlagd på 1700-talet. Därtill har jag gått igenom några av de böcker som gavs ut under 1700-talet och presenterar här några av de fakta, som kan vara intressant att läsa för den som vill jobba med en köksträdgård med anor från 1700-talet.

De böcker jag har gått igenom är:

- Brehmer, J P. 1738. *En trädgårds-bok*. Stockholm
- Rålamb, Å. 1699. *En liden handbok medf adelig öfning...* Stockholm
- Lissander, A. 1768. *Ammärkningur vid Svenska Trädgårdsskolan*.
- Fleischer, E. 1795. *Trädgårds-bok*. Öfversättning af Carl Fredrik Fallén. Lund
- Ahlrich, J. 1772. *Trädgårdsskolel*.

Jag har inte hunnit gå igenom Peter Lundbergs bok, men denna innebär liksom de andra böckerna intressant läsning för den som är intresserad av 1700-talets köksträdgårdar.

Lundberg, P. 1754. *Then rätta svenska trädgårds-praxis*. Västerås

J P Brehmer

Jordmånen i köksträdgården

Eftersom man är tvungen att ta emot jordmånen som den är förklaras av Brehmer vilken beskaffenhet som önskas och ej önskas. Den lätthanterligaste jorden består av svarmylla med klumpar men utan stenar. Den sämsta jorden är lertig och sandig. Att jorden är lertig gör att den kan bli hård och packad, vilket leder till att vattnet inte kan tränga ned ordentligt, solen kan heller inte värma upp och torka jorden ordentligt. Den sandiga jorden, upplätas som lös och för lätt. I båda dessa fall måste man alltså försöka förbättra jordmånen. Har man en besvärlig lertjord bör man gräva och omkasta jorden till två fot eller en alns djup. Man blandar också i hästdynga, vilken inte skall vara för ruttnad. Genom detta arbete gör man jorden mindre packad och när sedan dyngan ruttnat värms jorden upp och torkas lättare. Är jorden mycket fuktig skall man föra på alldeles färsk dynga för att få maximal uppvärmningseffekt. När det gäller den sandiga jorden så släpper den allt för lätt igenom vattnet och kan bli alltför uppvärmd i solskin och torkar då ut. För att åtgärda denna jord krävs att man blandar den med väl ruttnad kodynga, som inte längre avger värme. Jorden blir då fet och kan lättare hållas samman.¹

Brehmer anser att man måste anlägga dyngesängar i en köksträdgård. Det skall ske på ett varmt ställe, åt söder. Bredden bör vara fyra till fem fot. Man bör gräva bänkarna till tre fot eller 1,5 aln. Sängarna skall fodras med bra bräddor eller stockar, för att man skall kunna passa fönstren på dessa. Man fyller bänkarna, de första i januari, de följande i februari, sedan i mars och så vidare med ”dugelig lång het hästdynga.” När hästdyngan brinner ihop och sjunker skall man trampa ihop

den relativt hårt och påföra lös jord till två händer djup. Man låter detta få ligga i en till två dygn, under dessa två dagar sticker man ned ett finger och känner efter så att dyngan verkligen brinner. När man genom detta fingerprov känner att den västia hetan är övert, när man klarar av att hålla kvar fingret i jorden, är det dags att sätta ned fröerna. På stora herrars gårdar förbereder trädgårdsmästaren en bänk redan i januari, därti sår han: Sallat, Krasse, Morötter, Pettersilja, Månalige radiser, Spenat, Körtfvel. I sådden i februari sås samma växter och även meloner, Agurkor, Ärtskoockor och någon tidig form av huvudsallad. I mars sår man allt som skall fortsättas och fortplanteras. Detta är huvudsallad; örtstockor, Majoran, Timian, Rosenmarin, Silletie, Purio, allehanda kohl- och Solblommors frö som skall visa sig på sommaren. Drivbänkarna skall varje höst göras rena genom att man gräver ut jorden och dyngan. Denna jord lägger man i högar och täcker högarna med hästdynga och halm därigenom kan man använda sig av jorden igen när man behövert mer.²

Spaliering av träd vid murar var känt, man förespråkade en form av en solfjäder eller en öppen hand.³

Fruktträd som användes i nyttoträdgårdar:

Päronträd	Äpplerträd	Qvittenträd
Plommonträd	Kirsebär	Persikerträd
Aprikossträd ⁴		

Blad-frukterna

Sallat	Sommar-andiwen	Winter-andiwen
Sommar-krassa	Winter-krassa	Syra
Portulaka	Borago	Kyrtfvel
Cochlearia, Stedegräset	Sellerie	Winter-Rapuntzel
Pimpinella	Cikoria	Tragan
Majoran	Timian	Rosmarin
Basilica	Citron-melissa	Salvia
Dill	Vinruta	Lavendel
Coriander	Carduus Benedictus	Fenchol
Kummin	Kyndel	Spenat
Mangold	Blå isop	Molla
Anis	Porro	Gräslök
Holländsk rödlök	Charlotter	St Johannis Lök
Hvitlök	Ärtskoockor	Spargen
Meloner	Agurcor	Pumpor eller Curbitzer
Blomkål	Hwitkål	Sawojkål
Låge krusige Brunkålen	Kål-rötter	Kål-rabi
Ärtor	Stora bönor	Turkiska bönor
Store Smultron	Jord-gubbar	
Rot-växterna		
Rot-rapuntzel	Radiser	Månalige Retickor
Schortzonera, Hafre-rot	Socker-rötter	Pepparrot
Jordärtskoockor	Tartufler	Petersilje-rötter
Palsternackor	Rödbeta Morötter	Rofwor ⁵

Å Rålamb

Rålamb förespråkar i sin ”Utaf adelig öfning een handbok, som lærer huru en adelsman rätt kan låta bruka en kötskgård...” att man för att skydda sin kökstädgård från stormvindar, men för att undvika att kvarteren ”trängias aff höga trään” använder sig av röda, vita, svarta vinbär, rosor, krusbär, Barberis, hallon kring kvarteren.⁶

Man indelar platsen i kvarter och i dem har man gångar som är 5 fot breda. Man måste också ha kall- och varmbänkar. Varmbänkarna måste var 3 fot djupt grävda, riktade mot solen och 5 fot breda. Man skall gräva ur bänkarna på våren och lägga jorden i en hög och täcka med gödsel och halm, jorden kan då användas igen på våren till vad man vill.⁷

De kalla bänkarna bör också tömmas inför vintern. Viktigare ändå är att man inför vintern bunkrar upp med ett ordentligt förråd av halmmatör. Djupet på bäddarna bör vara en dryg aln. De växter som Rålamb tycker att måste ha i sin trädgård är:⁸

Ärtskåckor	Cardoner	Spargis
LaEtus Romana, gul och röd	Princén Salat	Sinalss Salat
Aussburger salat med röda blad	Bral Salat	Hälländskt hufvud
Höst hufvud salat	Grön och Brun Salat	
DonnebindersSalat	LaEtuca de la China	Sommar endivia
WintereindiviaCelerij	Meloner	Purio
Gurkor	Pumpor	Hwitkåhl
Rothkål	Savojkål	Blomkåhl
Kåhlrabi	Blåkåhl	Spinat
Mangolt	Witbeta	Rådbeta
Erter	Turska böner	Hällenska s:a böner
Gula morötter	Carotter, röda morötter	Palsternackor
Sacker rötter	Scorzonera, haberröot	Persillia
Reddisor	Rättika	Löök charlotter
Hälllök	Snitlök eller Burtlök	Hwitlök
Rofwor	Rybenkerfwell	Ripben Rapunssell
Tartufler	Jord Ertskåckor	Syra
Pimpenella	Dragon	Krassa
Winterkras	Kertfwell	Målla
Portlaca	Winter Rapuntzell	Greswin Cron
Spansk fenkåhl	Ruchette	Dragon
Rosmarin	Meira	Lavendel
Timian	Basilica	Balsam
Pepparbladh	Kyrtvel Pepparroth	Leffelkruut
Wild Galgon(liket socker rötter)	Bröd Cummin	Champingioner ⁹

Han delar in det som växer i en kökstädgård i tre grupper rötter-, blad- och skalfukt.¹⁰

Anders Lissander (uppgifter från bla Ahlich och Lundberg)

Om platsen tillåter så är det bra om fruktträd får sin plats utmed plank och murar, så att de inte skuggar. Träd runt kvarteren skuggar så stor del att det är värt att istället plantera fruktträn i en avskild trädgård. Får fruktträden stå sinsemellan på ett lagom avstånd ifrån varandra så hindrar man dem att skadas av vindar. Ett avstånd på 12 alnar rekommenderas och blanda lika många päron och äpplen för att få lika rader. Rekommenderar att anlägga nytrotträdgårderna i längdriktning mot öster och väster och att försöka skydda mot vindar med hjälp av planteringar. Ha nära till vatten. Köksträdgården bör anläggas invid ladugården, gödsel blir nära till hands, eller där jordmänen är bäst och det finns nära till vatten och man får ett gynnsamt läge.¹¹

Köksträdgården skall indelas i gångar och kvarter med trän invid gångarna och jordfrukter på kvarteren. Vid anläggande skall man: 1 tänka på läget, 2 på formen och 3 på utsikten. Formen bör vara kvadratisk eller ännu hellre avlång.¹²

Köksträdgården bör ligga på ena sidan om huset så att den inte blir så iögonfallande . Den bör också ligga nära ladugård och stall för dyngans skull. Man bör ha stor tillgång till stor och försöka undvika skugga från byggnader eller träd och om man samtidigt kan undvika nordan, östan och västan så är det optimalt. Det passar att i köksträdgården ha spalterträd och runtomkring en 6 alnars högmur. Matjorden bör vara minst 2 alnar djup. Om träd placeras runt kvarteren blir roffrukterna hälften så stora som de skulle kunna bli. I kvarteren får man inte två år i rad så eller plantera samma växt, man måste växla så att växterna blir bättre. Det bsta läget för en kökstrdg är mot sydost med en liten sluttning.¹³

Om Espalieten är i en köksträdgård kan man i mellan rummen mellan dem sås med ärtor eller bönor. Rekommenderas också ett register över träden och att man runt varje träd hänger en liten plåt med nummer på. Material i denna: bj, järn eller koppar.¹⁴

Olka frukter som bör finnas i en nytrotträdgård; Sommar-päron, Höst-päron, Winter-päron, Sommar-äpplen¹⁵, Höst-äpplen, Winter-äpple¹⁶ och Plommon.¹⁷

J Ahlich

Ahlich påpekar att köksträdgården inte är till för prydnad, därför är placeringen i trädgården inte så viktig, kanske vid sidan av eller bakom blomstergården. Formen är alltså inte heller så viktig i sammanhanget. När det gäller köksträdgårdens storlek, måste den minst vara så stor att herrskapet under hela året kan få ut det som man behöver för hushållet. Om man i något fall vill sälja utanför hushållet för att på så sätt gå med vinst, måste köksträdgården utökas. Fast man bör inte glömma att en liten välskött köksträdgård är bättre att äga än en stor och misskött.¹⁸

Har köksträdgården en av naturen bra jordmän, behöver man bara varje år blanda jorden till 2 alnars djup med väl förmultnad gödsel. År dock jorden av naturen bestående av hård lera, bör jorden uppgrävas till 2 alnars djup och blandas med sand innan ovanstående gödsling kan komma ifråga. Har man chans att första året så ärtor och stora bönor på den lätiga jorden, blir marken mildare och

rensas från ogräs. År marken istället sandig och mager blandas den med lera. År fallet så att marken är stenig, skall man hacka upp till 2 alnars djup och rensa jorden från stenar och därefter gödsla. År marken för vat måste vattnet avföras med hjälp av långa gravar eller djupa hål.¹⁹

Kvarteren är uppdelade i långa raka sängar, de utformas mer eller mindre utefter platsens belägenhet och storlek. Bredden på sängarna skall inte vara över 4 fot eftersom man vid handensningen måste kunna nå över medellinjen från ömse sidor. År kvarteret stort, kan man mitt i det göra en bred korsgång på vilken man kan spatisera. Mlen gångarna mellan sängarna blir smala, 1,5 fot är brukligt.²⁰

Man skall inte blanda rötter, örter och frukter om varannat. Det är bra att inte blanda fröerna på sängarna. Ett undantag är de örter som tas upp relativt snabbt, därför kan man blanda lök och rädisor med sallad.²¹

I gödselbänkarna kan man redan i januari, februari så:

Gurka, melon, sallat, Rädiser, Ärtskocker, blomkål, huvudkål, sellerie, purjo,majoran, timjan, rosmarin och blomsterfö.²²

Sorter som rekommenderas till köksträdgården:

Sommarandiver	Winterandiver	Sommarkrassa
Winterkrass	Syra	Portulaca
Borago	Körfvel	Stedegräs, Cochelearia
Sellerie	Winter Rapunzel	Pimpinella
Cichoria	Tragun	Rot Rapunzel
Morötter	Palsternackor	Petersiljerötter
Rödbeta	Radiser	Månaliga Rättkor
Winterrättkor	Haftrot	Sockerötter
Peparot	Rofwor	Blomkohl
Rödkohl	Hwitkohl	Hufvudkoh
Savoie kohl	Krusig Brunkohl	Kohlrötter
Kohlhabi	Majoran	Timian
Rosmarin	Basilika	Citron-Melissa
Salvia	Dill	W'in-ruta
Lavendel	Coriander	Cardus benedictus
Fenchol	Kummin	Kyndel
Spenat	Mangold	Blå Isop
Mollan	Anis	Ärtor
Stora bönor	Turkiska bönor	

Rot och andra växter:

Porro	Gräslök	Holländsk rödlök
Charlotter	St Johannis lök	Hwitlök
Artiskocker	Jord-artiskocker	Tartufler
Spargen	Meloner	Agnurkor
Pumpor eller kurbitsar	Stora smultron	Jordgubbar ²³

Esaias Fleischer

Platsen där anläggningen anläggs är bäst om 1, fri och öppen åt södra sidan, 2, är skyddad från nordan och nordvestan 3, är någotlunda jämn och ligger varken för

högt eller för lågt 4, vatten nära tillhands, 5 består av god jord. Man kan skydda sig mot vindarna med hjälp av trädplanteringar, plank eller murar. Även om det är bra om ytan är jämn kan det vara ännu bättre om den norra sidan är högre än den södra. Solen verkar kraftigare på en sluttande yta man planterar det som skall komma tidigt på den norra sidan och snare växter på den södra. Det är optimalt att kunna ha vattnet mitt i trädgården.²⁴

Ett exempel på en indelning av köksträdgården i fyra delar efter hur man skall plantera de olika grödorna, som vi idag skulle kalla för växtföljd:

Det första trädgårdsstycket **A**, år år 1796 det magraste, alltså bör det:

1796 om våren bära ärtor och bönor, så snart detta buitt skörd, omgrävas det och gödslas, samt innan vintern planteras grönkål
1797 vikal, varefter i föl var grönkål, det övriga planteras med annan slags kål, sellerie, gurkor, endiven, salat, spenat, portulak, timjan, mejran, basilika
1798 alla slags rötter, lök, och kålrötter
1799 om våren ärtor och bönor, därpå gödslas, lika som 1796

Det andra trädgårdsstycket **B**, år näst **A** det magraste, alltså sås

1796 alla slags rötter och lök däruti
1797 om våren ärtor och bönor, därpå omgrävas det och gödslas, samt planteras om hösten med kål
1798 vikal och alla andra slags kål, samt selleri, gurka etc
1799 alla slags rötter, liksom 1796

Det tredje stycket **C** är den bästa och fetaste jorden, hanteras således

1796 alla slags kål, selleri etc
1797 alla slags rötter och lök
1798 om våren ärtor och bönor, varpå gödslas och planteras kål
1799 all sallads kål, selleri, liksom 1796

Det fjärde stycket **D**, lika stort som de övriga

Först tar man ut en sådan stor del som man behöver till Sparris och Ärtkeckor, resten av ytan delas upp i **A, B, C** och behandlas liksom de tre andra med samma namn.²⁵

Sorter i köksträdgården:

Blåkål	Vikal	Windelstaddskål
Savojkål	Rödkål	Blomkål
Brunswigerkål ²⁶	Kålrötter	Kålabbai
Rovor	Radiser och Rättikor	Morötter
Palsternackor	Persilja	Selleri
Röd-och vitbetor	Mangold	Scorzoner-ro(Scorzonera)
Halfterot	Cichorier	Sockerrötter
Sallat	Endiven	Gurkor
Portlak	Syra	Spinat
Rödlök	Charlott lök	Gräslök
Purio lök	Pepperrot	Timjan
Mejran	Basilika	Kumin
Sparris	Kronärtskoekor	Trädgårdsårtor

Bönor

Fruktier:

Äpplen	Päron	Kvitten
Körsbär	Plommon	Persikor
Äprikosor	Mullbär	Walnötter
Hasselnötter	Witrankor	Wimbär (röda, vita, svarta)
Krusbär	Berberis	smultron ²⁷
Hallon, drives upp av rotskott vita röda, ²⁸		

FOTNOTER

- ¹ Brehmer 1738, s156f
- ² Brehmer 1738, s158f
- ³ Brehmer 1738, s123
- ⁴ Brehmer 1738, s115
- ⁵ Brehmer 1738, s163f
- ⁶ Rålamb 1699, inledningen
- ⁷ Rålamb 1699, s1
- ⁸ Rålamb 1699, s1f
- ⁹ Rålamb 1699, s2f
- ¹⁰ Rålamb 1699, s5
- ¹¹ Lissander 1768, s264ff
- ¹² Lissander 1768, s272ff
- ¹³ Lissander 1768, s279f
- ¹⁴ Lissander 1768, s324
- ¹⁵ Lissander 1768, s327f
- ¹⁶ Fleischer 1795, s391
- ¹⁷ Fleischer 1795, s335ff
- ¹⁸ Ahlich 1772, s103f
- ¹⁹ Ahlich 1772, s104f
- ²⁰ Ahlich 1772, s105
- ²¹ Ahlich 1772, s106
- ²² Ahlich 1772, s110
- ²³ Ahlich 1772, s114ff
- ²⁴ Fleischer 1795, s3ff
- ²⁵ Fleischer 1795, s20f
- ²⁶ Fleischer 1795, s84
- ²⁷ Fleischer 1795, i inledningen
- ²⁸ Fleischer 1795, s469

BILAGA 8

Arbetslista

Anläggningen bör studeras och dokumenteras av fackman och en vårdplan bör upprättas för att ge bland annat intresseföreningarna stöd och riktlinjer i sitt arbete. Vårdplanen skall innehålla underhålls- och sköselföreskrifter för kökssträdgården och vara ett underlag för den fortsatta hanteringen av kökssträdgården.

För att på bästa sätt förstärka kökssträdgårdens värden bör en bevarandestrategi med utgångspunkt i ett levandegörande. Enligt definition innebär levandegörande den pedagogiska verksamhet som syftar till att berätta om historien på platsen. På Österby innebär ett levandegörande av historien att odlandet, odlings tekniker och byggnaders funktioner lyfts fram för de tre århundraden av odlande i olika delar av kökssträdgården. En del av levandegörandet är också att visa upp och informera allmänheten om anläggningen. Detta kan förhoppningsvis medföra ett ökat intresset för miljön och även bidra till ökad aktsamhet.

För att motverka att viktiga strukturer och värden går förlorade redan idag måste akuta åtgärder utföras omgående, se nivå 1. Nivå 2 är de åtgärder som inte är akuta, men som bör utföras då finansieringsfrågan är löst.

Nivå 1

Terrasserna, växmaterialet och odlandet:

Rensade ej uppodlade terrassytorna från glassplitter och sly, inventera ytan vad det gäller nytto-, prydnadsväxter och även ogräs. Ogräsinventeringen är till för att se hur näringsrika olika ytor är. Man kan utifrån detta se var drivbänkar varit placerade. Därefter bränns terrassytorna för att se om frön nede i marken gro, man försöker också se om det funnits några fasta gångar i kökssträdgården. Sök upp äldre sorters fröer och dela in de redan odlade ytor i odlingsbäddar. Bestäm plats för kompost och var stallgödsel skall förvaras.

Byggnader:

Ordna en dokumentation av byggnadernas skick och en fackmans, från byggnadsvården, utlåtande över byggnadernas möjligheter. Upprätta en plan för orangeries renovering invändigt, gör ett försök att "rädda" växthuset och säkra vinkasten så att de inte blir farliga för allmänheten.

Muren med spaljéer:

Ordna med en fackmans dokumentation och bedömning av murens skick, förhindra ytterligare förfall genom till exempel ett tak.

Gångsystem, stenkanten, staket, trappor, slänten och "mellanytor":

Slå av hög vuxen vegetation och klipp gångytor kort. Underhåll stenkant, staket och trappor vid behov.

Information: Tillverka informationsmaterial, till exempel i form av planscher, som berättar om kökssträdgårdens historia, anläggningens värden och målsättningen med arbetet i kökssträdgården samt kökssträdgårdens historia i Sverige.

Nivå 2

Terrasserna, växmaterialet och odlandet:

Odlade upp de ytor som ännu inte odlas, följ de strukturer som finns i kökssträdgården. Ekologisk odling med 4-årigt växelbruk är att föredra.

Byggnader:

Rusta orangieriet till användbart skick och komplettera med annan verksamhet till exempel utställningar. Återuppbygg vinkasten med en anpassning av uppvärmningssystemet efter odlingen.

Muren med spaljéer:

Utför en fullständig renovering, alternativt rekonstruktion till ursprungligt skick, efter konsultation med byggnadsvårdare.

Gångsystem, stenkanten, staket, trappor, slänten och "mellanytor":

Gräv ut de gångytor som troligtvis är de mest frekvent använda för att se vilka markmaterial som använts. Använd de material som utifrån utgrävningarna anses vara historiskt försvarbara. En eventuell användning av ytan framför orangieriet, kan den ha använts till att ställa ut exoter på?

Information:

Utlåka informationsmaterial med till exempel växmateriäl, odlings tekniker, uppsättning av växtskyltar i kökssträdgården och guidning.